

“EINE KOSTBARE KETTE STANDHAFTER REVOLUTIONÄRE”

*De Internationale Kommunisten Deutschlands in
Antwerpen en Brussel (1933-1940)*

- **Gertjan Desmet** -

Schuilnamen, valse papieren, clandestiene propaganda, sabotage – het *Exil* spreekt nog steeds tot de verbeelding. De dynamiek van de emigratie uit het Derde Rijk, het Belgische vluchtelingenbeleid, de (zelf-)organisatie en de activiteit van de voornaamste categorieën ballingen is vandaag vrij goed beschreven. In het bestaande onderzoek dat haast uitsluitend gebaseerd is op archieven van de Staat – geproduceerd in een context van migratiebeheer, surveillance en repressie – komt het concrete leven in *Exil* echter nauwelijks naar voren. Deze *casestudy* steunt wel expliciet op uniek bronnenmateriaal gevormd door een groep trotskistische emigranten. In deze bijdrage analyseren we het samenspel tussen de semi-illegale activiteit, politieke verbindingen en de dagdagelijkse bekommernissen van de *Internationale Kommunisten Deutschlands* in Antwerpen en Brussel.

Wie zich interesseert voor de geschiedenis van het communisme in België kan vandaag op een kleine bibliotheek terugvallen. Historici zoals José Gotovitch, Marcel Liebman, Maxime Steinberg en Rudi Van Doorslaer begonnen in de jaren 1980 het nog grotendeels braakliggend terrein van de *Kommunismusforschung* te ontginnen. Sindsdien verschijnen geregeld monografieën, scripties en doctoraatsverhandelingen over alle mogelijke aspecten van de communistische beweging in België. Aan (auto)bio-grafieën evenmin een gebrek¹. De geschied-schrijving heeft zich echter grotendeels beperkt tot de officiële, vanuit Moskou gedi-rigeerde Kommunistische Partij van België (KPB). Er was tot nu toe nauwelijks aandacht voor stromingen naast het ‘mainstream’ com-munisme : trotskisme (en aanverwanten : lam-bertisme, pablisme, posadisme), anarchisme, bordigisme, maoïsme enz.

Deze lacune is opvallend omdat dergelijke strekkingen ondanks hun bescheiden leden-aantallen wel degelijk invloed hadden in de universiteiten, de vakbonden, de sociaaldemocratie, de vredesbeweging, het feminisme en meer recent ook de ecolog-ische beweging. Vooral het ‘links’ laten

liggen van de trotskistische beweging is opmerkelijk. De ideologie, tactieken en de haast typische versplintering van de beweging zijn interessant vanuit politicologisch en sociologisch oogpunt. De Belgische sectie werd lange tijd tot de meest geloofwaardige en lokaal best ingeplante afdeling van de latere Vierde Internationale gerekend. Ze speelde een belangrijke rol in enkele grote sociale conflicten in de jaren 1930² en 1960, beïnvloedde het beleid van de sociaaldemocratie tijdens haar beide *entrisme*-periodes en had na mei 1968 – onder meer met de econoom Ernest Mandel – een zekere internationale uitstraling.

Historiografisch komt de onderzoeker inder-daad van een kale reis terug. Slechts twee geschiedkundige werken zijn voorhanden. *Het Belgisch trotskisme, 1925-1940* van Nadya De Beule (1980) is ondertussen verouderd en behandelt nauwelijks de periode na 1935. Jan-Willem Stutje's *Ernest Mandel. Rebel tussen droom en daad* (2007) bevat weliswaar een schat aan informatie, maar als biografie van één trotskist is het natuurlijk geen monografie over de beweging³. Enkele in kwaliteit zeer ongelijke scripties (vooral daterend uit de jaren 1980)⁴ baseerden zich hoofdzakelijk

1. Tot de meest recente behoren JEAN LEMAITRE, *C'est un joli nom, camarade. Jean Fonteyne (1899-1974) : avocat de l'Internationale communiste*, Bruxelles, 2012 en JEF TURF, *Mémoires : van kernfysicus tot Vlaams communist*, Tielt, 2012. 2. Zie o.a. FRANCINE BOLLE, “Breuk met het syndicale reformisme : 1932, staking tegen de vakbonden”, in ANNE MORELLI (red.), *Rebellen*, Antwerpen, 2013, p. 207-232. 3. In het kielzog van zijn biografie publiceerde Stutje verschillende bijdragen. Zie bv. JAN-WILLEM STUTJE, “Ernest Mandels kleine oorlog. Revolutionaire socialisten in bezettingstijd, 1940-1945”, in *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 2003 (12), p. 7-49. 4. F. WOLFERS, *L'origine du mouvement trotskyste en Belgique*, lic.verh., ULB, Bruxelles, 1975; RENAUD LEFÈVRE, *Dauge et le daugisme. Une page de l'histoire du mouvement ouvrier dans le Borinage*, lic.verh., ULB, Bruxelles, 1979; CATHERINE LEGEIN, *Le Parti socialiste révolutionnaire. Le mouvement trotskiste en Belgique de 1936 à 1939*, lic.verh., UCL, Louvain-la-Neuve, 1982; MARC LORNEAU, *Contribution à l'histoire du mouvement trotskyste belge : 1939-1960*, lic.verh., ULG, Liège, 1983; ANNE BEZIOU, *L'internationale communiste et le mouvement trotskyste en Belgique, 1928-1932*, lic.verh., ULB, Bruxelles, 2007.

op De Beule en uitgegeven bronnen, al hadden ze de verdienste ook getuigenissen te incorporeren van toen nog levende militanten. De literatuur uit trotskistische hoek⁵ en het handvol gepubliceerde egodocumenten waarover we beschikken zijn waardevol en niet *a priori* onbetrouwbaar, maar moeten wel zeer kritisch worden benaderd⁶. Dit geldt in het bijzonder voor het venijnige *La guépéou dans le mouvement trotskyste* (1972) van *Einzelgänger* Georges Vereeken, dat bol staat van de feitelijke onjuistheden, maar nog steeds als primaire bron wordt gebruikt⁷. De bestaande literatuur over het trotskisme brengt weliswaar een grote hoeveelheid feiten bijeen, maar blijft daarbij vaak erg descriptief. Ze behandelt overigens haast uitsluitend de periode 1928-1945. Over de naoorlogse periode is nog veel minder beschikbaar⁸.

Wat het *Exil*-onderzoek betreft staan we er iets beter voor. Hoewel België in sommige overzichtswerken nauwelijks aan bod komt⁹, was ook in ons land een verrassend heterogene emigrantengemeenschap aanwezig. In de wetenschappelijke literatuur lag de focus tot nu toe eerder op de tienduizenden Joodse emigranten¹⁰. Vandaag beschikken we over een vrij compleet beeld van de houding van de Belgische staat ten opzichte van de vluchtelingen uit het Derde Rijk – met name de evolutie van het beleid inzake toegang, verblijf en eventuele erkenning als ‘politiek vluchteling’¹¹. Het *Exil* werd daarbij hoofdzakelijk *top-down* geanalyseerd, vanuit het standpunt van de Staat. Weinig is gekend over het dagelijks leven van emigranten in België. Over de ideologie, organisatie en de activiteiten van een specifieke groep

5. Ie bv. PIERRE FRANK & DANIEL BENSÂÏD, *The Long March of the Trotskyists. Contributions to the history of the Fourth International*, London, 2008. 6. Zie o.a. GEORGES VEREEKEN, *La guépéou dans le mouvement trotskyste*, Paris, 1975; CLAIRE PROWIZUR-SZYPER, *Conte à rebours. Une résistante juive sous l’occupation*, Bruxelles, 1979; GEORGES DOBBELEER, *Sur les traces de la révolution. Itinéraire d’un trotskiste belge*, Paris, 2006; ANDRÉ HENRY, *L’épopée des verriers du Pays Noir. Autobiographie d’André Henry*, Bruxelles, 2013. 7. Zie de vermelde scripties. Dit werk, decennia na de feiten geschreven door een toen 76 jaar oude veteraan, is ‘geen waarheidsgetrouwe kroniek’ waaruit zomaar kan worden geput. Volgens Pierre Broué, de voornaamste historicus van het trotskisme, is “een eerste vereiste voor een ernstig historisch werk over de Belgische trotskistische beweging (...) een kritiek op Vereekens methodes, zijn manier om documenten voor te stellen en te gebruiken, en zelfs zijn wijze van redeneren (...)” [PIERRE BROUÉ, “Le Parti socialiste révolutionnaire”, in *Cahiers du CERMTRI*, 1982 (27), p. 24-26]. Beschikbaar op www.marxists.org/history/etol/writers/broue/works/1982/12/parti-socialiste-revolutionnaire.htm (laatst geraadpleegd op 9 juni 2014). 8. Zie vooral ROBERT J. ALEXANDER, *International Trotskyism : 1929-1985. A documented analysis of the movement*, London, 1991, p. 91-105. Alexander baseerde zich voor België echter bijna uitsluitend op de reeds geciteerde literatuur en uitgegeven bronnen. 9. In JEAN-MICHEL PALMIER, *Weimar in Exile. The antifascist emigration in Europe and America*, London/New York, 2006 wordt de emigratie in België in één pagina afgehandeld, samen met Luxemburg. 10. Zie o.a. FRANK CAESTECKER, *Ongewenste Gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren in België*, Brussel, 1993; INSA MEINEN & AHLRICH MEYER, *Vervolgd van land tot land. Joodse vluchtelingen in West-Europa, 1938-1944*, Antwerpen, 2014. We vermelden ook (auto)biografische literatuur over Joodse emigranten zoals bv. CLAIRE PROWIZUR-SZYPER, *Conte à rebours...*; MARK SCHAEVERS, *Orgelman. Felix Nussbaum : een schildersleven*, Amsterdam, 2014. 11. Zie onder meer FRANK CAESTECKER, *Ongewenste Gasten...*; Id., *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest Workers, Refugees and Illegal Aliens*, New York, 2000; Id. & BOB MOORE, *Refugees from Nazi Germany and the liberal European States*, New York, 2010 en GERTJAN DESMET, “Jugé indésirable ? De Duitse communistische emigratie en het Belgische vluchtelingenbeleid, 1933-1940”, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2010 (3), p. 415-448.

vluchtelingen, de radicaal-linkse militanten, zijn we eigenlijk vooral geïnformeerd door het werk van enkele Duitse auteurs¹².

Bovenstaande literatuur over de (politieke) emigratie is echter onvolledig en vandaag deels gedateerd. Bovendien is er een zeker methodologisch-heuristisch deficit waarneembaar. De geciteerde Duitse historici raadpleegden immers nauwelijks bronnen uit België. De interactie van de door hen beschreven emigrantengroepen met de Belgische staat en samenleving moet dus nog grotendeels in kaart worden gebracht. Van Belgische kant was er weinig aandacht voor de *agency* van de vluchtelingen, maar het ontbreekt vooral nog aan *Exil*-onderzoek vanuit een *bottom-up* perspectief waarmee de kennis van het vreemdelingenbeleid kan vervolledigd (of genuanceerd) worden. Ten slotte wachten nog heel wat recent vrijgegeven/ontsloten archieven – van de Vreemdelingenpolitie, Parquetten, gerechtelijke politie, internerings- en vluchtelingencentra – op ontginning.

I. Methodologie

Wat volgt is een bijdrage aan tegelijk de studie van de trotskistische beweging en het *Exil* in België. De emigranten van de trotskistische *Internationale Kommunisten Deutschlands* (IKD), de Duitse afdeling van de Internationale Communistische Liga (IKL)¹³ zijn immers de protagonisten van dit verhaal. In deze casestudy zullen we hun concrete *Exil*-ervaring in België analyseren. Door middel van een *bottom-up* benadering en door het gebruikte bronnenmateriaal willen we de hierboven geschetste tekortkomingen van de literatuur over *Exil* en trotskisme opvangen.

De focus op de IKD-emigranten en hun milieu was een evidente keuze. Ten eerste vormden ze veruit de omvangrijkste trotskistische groep in *Exil*, alsook de grootste groep radicaal-linkse, niet-stalinistische emigranten in België¹⁴. In wat volgt, kwalificeren we – gezien de periode en bij gebrek aan een betere term – de communistische stroming

12. Over de stalinistische vluchtelingen o.a. HORST DUHNKE, *Die KPD von 1933 bis 1945*, Köln, 1972; BEATRIX HERLEMANN, *Die Emigration als Kampfposten. Die Anleitung des kommunistischen Widerstandes in Deutschland aus Frankreich, Belgien und den Niederlanden*, Königstein im Taunus, 1982; HERMANN WEBER, “Weisse Flecken” in der Geschichte. *Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberungen und ihre Rehabilitierung*, Frankfurt am Main, 1990. Over de trotskistische en andere links-oppositionele emigranten o.a. WOLFGANG ALLES, *Zur Politik und Geschichte der deutschen Trotskisten ab 1930*, Köln, 1994; PETER BERENS, *Trotskisten gegen Hitler*, Köln, 2007; JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten. Zur Politik, Organisation und Funktion linker politischer Kleinorganisationen im Widerstand 1933 bis 1939/40*, Bonn, 1986. 13. De Internationale Communistische Liga (*Bolsjewiki-Leninisten*) of IKL was tussen 1933 en 1936 de naam van de internationale trotskistische beweging (voordien *Internationale Linke Opposition* genoemd). Een verkozen Internationaal Secretariaat (IS) zorgde vanaf 1930 voor de dagelijkse leiding. Na tussenfases in 1933 (*Declaratie van de Vier*) en 1936 (integratie in de *Beweging voor de Vierde Internationale*) volgde de feitelijke oprichting van de Vierde Internationale pas in september 1938 (ROBERT J. ALEXANDER, *International Trotskyism...*, p. 251-285). Voor de overzichtelijkheid zullen we in dit artikel enigszins anachronistisch blijven spreken over de IKL. 14. JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten. Zur Politik, Organisation und Funktion linker politischer Kleinorganisationen im Widerstand 1933 bis 1939/40*, Bonn, 1986, p. 125; GERTJAN DESMET, *Weil Belgien ein Demokratisches Land ist. De Belgische staat versus de Duitse communistische emigratie, 1933-1940*, masterproef, U Gent, Gent, 2009.

Emigranten van de IKD, die in België verbleven : v.l.n.r. Fritz Besser, Franz Meyer, Else Bormann, Max Laufer, Erika Hinze, Max Eisemman, Sara Zeelander, Beresch Nissenbaum, Ernest Mandel, Henri Mandel en zijn vrouw Rosa Mateles. (ARA, individuele vreemdelingendossiers, nrs. A.115.314, A.147.935, A.197.056, A.228.155, A.228.157, A.126.310, 1.123.856, 1.321.665 en 1.058.297)

verbonden met de Comintern en Moskou als 'stalinistisch'. We spreken over 'trotskisme' wanneer het gaat over de groepen gelieerd met de Linkse Oppositie. Beide tendensen, samen met andere oppositionele stromingen, rekenen we tot de bredere communistische beweging. Ten tweede is van alle links-oppositionele emigrantenkernen in België de IKD het best beschreven in de literatuur. Het uitzonderlijke bronnenmateriaal was echter doorslaggevend, want naast buitengewone egodocumenten¹⁵ beschikken we over een omvangrijk gedeelte van de correspondentie van IKD-*Gruppe Antwerpen*. De honderden bij uitzonderlijk toeval teruggevonden brieven die tot in de details werden geanalyseerd, vormen een archiefbestand dat uniek is voor het *Exil* in België¹⁶.

De briefwisseling van de IKD'ers geeft ons inzicht in hun dagelijkse bekommernissen, politieke connecties en clandestiene werkzaamheden. Hun onderlinge correspondentie vertoont in minder grote mate de (zelf)cen-

suur, *flou artistique* en doelbewuste misleiding die wel aanwezig is in bronnen resulterend uit contact met officiële instanties of buitenstaanders. Door archief gevormd door de hoofdrolspelers zelf te gebruiken, vermijden we de valstrik van het al te eenzijdig steunen op bronnen geproduceerd door de Staat en/of andere tegenstanders (het stalinisme, de Gestapo).

Deze bijdrage is geen prosopografie¹⁷ of ideologiegeschiedenis¹⁸. Wat ons in deze *casestudy* interesseert, is (1) de activiteit van de trotskistische ballingen; (2) hun concrete leefomstandigheden; (3) hun positionering ten opzichte van het vreemdelingenbeleid; (4) hun houding tegenover de krachten die hen vervolgden. Vanuit het perspectief van de emigranten zelf analyseren we in het bijzonder hoe de verschillende elementen van het leven in ballingschap – *Existenzkampf*, clandestiniteit, persoonlijke en politieke conflicten – op elkaar inwerkten. We willen hiermee aansluiting zoeken bij recente tenden-

15. Het gaat vooral om de niet-gepubliceerde memoires van Fritz Besser [*Meine Überlebnisse. Nützliche Schreibübungen*, 1977 (ECD)] en de postuum uitgegeven autobiografische tekeningen van Franz Meyer [*Flucht aus Deutschland. Bilder aus dem Exil*, Frankfurt am Main, 1984]. De memoires van Beresch Nissenbaum [*Holocaust Memoirs*, s.d. (bewaard in *Goldfarb Library, Brandeis University*). Met dank aan Sarah Shoemaker en Walter Besser] bevatten geen informatie over zijn vooroorlogse activiteiten. Georges Vereekens *La guépeu dans le mouvement trotskiste* werd enkel geraadpleegd ter illustratie van zijn eigen positie. 16. Het gaat om het 'Archief Léon De Lee' (verder ALDL), gevonden op zolder van wijlen Ernest Mandel, en vandaag bewaard in AMSAB-ISG (archieffcode 468). Archieftheoretisch gezien gaat het wel degelijk om archiefmateriaal gevormd door IKD-Antwerpen (vooral Fritz Besser en Franz Meyer) en/of *Dynamo Verlag*. 17. De structurele kenmerken van de trotskistische emigratie zijn, zowel in het algemeen als voor België, ondertussen gekend en wijken nauwelijks af van het stalinistische *Exil* (PETER BERENS, *Trotskisten gegen Hitler*, Köln, 2007; GERTJAN DESMET, *Weil Belgien...*; Id., *Jugé indésirable...*; JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*). Enkel de geografische herkomst van de IKD'ers is enigszins afwijkend. Een naar verhouding vrij groot deel was immers niet afkomstig uit West-Duitsland maar wel uit Maagdenburg (Midden-Duitsland). Dat hoeft gezien de lage totale populatie en hun specifieke migratietraject (doelgerichte vlucht naar België, waar groepen actief waren) echter niet bijzonder veel te betekenen. 18. De ideologische evolutie van de radicale linkerzijde in deze periode komt ruimschoots aan bod in de studies van de reeds vermelde Duitse auteurs. Omdat dit aspect echter lokale *Exil*-groepen overstijgt, wordt ze hier niet rechtstreeks behandeld.

sen in het *Exil*-onderzoek, waarin men de laatste jaren steeds meer afstapt van een strikt politicologische en/of institutionele invalshoek, en de focus eerder gelegd wordt op de sociaaleconomische situatie, het dagelijks leven en de culturele productie van emigranten¹⁹. Doorheen deze *casestudy* besteden we ook uitgebreid aandacht aan de transnationale aspecten van het *Exil*.

II. De historische context – het “Exil”

In 1933 ontvluchtten meer dan 53.000 personen Hitlers ‘ontwaakte’ Duitsland en de terreur die het nieuwe regime ontketende. Onder hen bevonden zich naar schatting 8.000 militanten van de *Kommunistische Partei Deutschlands* (KPD)²⁰, met voorsprong de grootste groep uitgeweken opposanten. Wat het aantal ‘subversieve’ ballingen betreft, had België weinig recht tot klagen. Waarschijnlijk hebben tussen januari 1933 en mei 1940 in ons land niet meer dan 500 à 600 gevluchte links-revolutionairen verbleven²¹. Brussel en Antwerpen groeiden niet uit tot de bolwerken van het linkse ‘andere Duitsland’ die Parijs, Praag, Kopenhagen en Amsterdam wel waren.

Ondanks een haast mythische reputatie als toevluchtsoord voor vervolgd revolutionairen waakte de Belgische staat er met haar juridisch (onder meer ‘banbreuk’ en de drievuldigheid *expulsion/renvoi/refoulement*) en repressief (lokale en gerechtelijke politie, Rijkswacht, Openbare Veiligheid) arsenaal eerst over dat Duitse revolutionairen geen voet aan grond kregen. Die revolutionairen mochten pas begin 1936 aanspraak maken op het beschermde statuut van politiek vluchteling om een verblijfsvergunning te krijgen. Een reële verbetering, ook al waren de beslissingen van de vluchtelingencommissie niet bindend en behield de minister van Justitie een ruime discretionaire bevoegdheid. De paranoia van leger en Justitie, aangewakkerd bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, steeg in de lente van 1940 naar het zenit. Sommige erkende radicaal-linkse vluchtelingen waren al vanaf september 1939 geïnterneerd. Gewantrouwd als een potentiële vijfde kolonne werden vele emigranten – veteranen in de strijd tegen het fascisme, sommigen zelfs oud-strijders van de Internationale Brigaden – vanaf 10 mei 1940 naar het uiterste zuiden van Frankrijk gedeporteerd. In de Franse concentratiekampen wachtte Arthur Koestlers ‘*Scum of the Earth*’ op wat komen zou²².

19. Zie bv. de reeks *Exilstudien / Exile Studies. An Interdisciplinary Series*. 20. JEAN-MICHEL PALMIER, *Weimar in Exile...*, p. 85, 685-686. 21. Waar we in 2009/2010 nog een ruwe schatting maakten van 350 à 400 personen, hebben we dat aantal omwille van meer gedetailleerde informatie uit een brede waaier van literatuur en archiefmateriaal (o.a. de archieven van Parketten en Vreemdelingenpolitie) gevoelig naar boven moeten aanpassen. We willen ten overvloede benadrukken dat achter dat cijfer een *dynamisch proces* schuilgaat, beïnvloed door o.a. de binnenlandse politiek van het Derde Rijk, het vreemdelingenbeleid van de Duitse buurlanden, interne politiek van de *Exil*-partijen en geopolitieke gebeurtenissen. Het aantal gevluchte opposanten verzinkt overigens in het niets wanneer we dat vergelijken met de Joodse emigratie. In 1939 verbleven nog ca. 25.000 omwille van hun vermeend ‘ras’ gediscrimineerde personen in België (Met dank aan Insa Meinen). 22. Voor een meer gedetailleerde bespreking van het beleid van de Belgische overheid ten opzichte van de radicaal-linkse emigratie, zie GERTJAN DESMET, *Jugé indésirable...* Over de ‘verdachten’ van mei 1940, o.m. FRANK SEBERECHTS, *De weggevoerden van mei 1940*, Antwerpen, 2014.

III. De activiteit van de “Internationale Kommunisten Deutschlands” (IKD) in België

De IKD in ballingschap

De structuur en organisatie van de illegale IKD was vergelijkbaar met die van andere organisaties. De partij kende een binnen- en buitenlandse leiding, *Grenzstützpunkte* (waaronder Antwerpen), ‘cellen’, koeriers en instructeurs, een uitgebreid netwerk van schuiladressen, enz. Enkele aspecten zijn echter kenmerkend. Zo bleek de IKD nauwelijks voorbereid op de illegaliteit, waardoor ze kostbare tijd verloor. Een *Auslandskomitee* (AK) werd bijvoorbeeld pas in de zomer van 1933 in Parijs opgericht. Het AK werd bovendien bijna continu verlamd door zware politieke en persoonlijke conflicten²³. Ook de bitere concurrentie met verwante organisaties vergde enorm veel energie. De IKD kende verhoudingsgewijs een groot aantal emigranten : einde 1934 zouden ongeveer 70 personen in ballingschap leven, tegenover 200 leden in Duitsland²⁴. De uiterst gecentraliseerde structuur van de IKD is de voornaamste oorzaak van haar uiteindelijke ineenstorting²⁵.

In 1935-1936 kon de Gestapo bijna tweederde van de nog in Duitsland aanwezige militanten arresteren – een aderlating waar de IKD niet meer van herstelde. Of de partij daarna vooral een “emigrantenorganisatie”²⁶ was (zoals Wolfgang Alles schrijft) of niet : steeds minder aandacht ging uit naar het handvol actieve verzetsgroepen in de *Heimat*. Haar focus verlegde zich naar internationale kwesties (de Spaanse Burgeroorlog, de schijnprocessen van Moskou, de oprichting van de Vierde Internationale) of lokale politiek in de gastlanden²⁷.

We konden nagenoeg alle emigranten van de IKD in België identificeren. In totaal kwamen we 16 trotskisten op het spoor die voor korte of langere tijd in België verbleven, zonder daarbij koerier/instructeur te zijn. Een zestal personen behoorde tot IKD-Antwerpen : ‘Ocjo’ (in België tussen 1938?-1939), Israël Abraham (alias ‘Isi’, ?-1940), Fritz Besser (o.a. ‘Brink’, ‘Léon’, 1934-1939), Else Bormann (1936-1939), Oskar Kramer (1938-1940) en Franz Meyer (‘Holz’, 1935-1940)²⁸. In Brussel waren wellicht de volgende militanten actief : ‘Charles’, ‘Schneider’ (mogelijk identiek aan ‘Charles’, 1935-1937?), Erika Hinze

23. JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*; PETER BERENS, *Trotskisten gegen Hitler...*; WOLFGANG ALLES, *Zur Politik und Geschichte der deutschen Trotskisten ab 1930*, Köln, 1994. 24. JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 125. Foitzik (p. 129) heeft het over een doelbewuste emigratie van jonge kaders en intellectuelen, wat betwist wordt door Peter Berens (*Trotskisten gegen Hitler...*, p. 114). De emigratietrajecten van de ‘Belgische’ IKD’ers indachtig, had hun vlucht inderdaad minder met strategie en meer met toeval en reeds aanwezige contacten te maken. 25. PETER BERENS, *Trotskisten gegen Hitler...*, p. 102. 26. WOLFGANG ALLES, *Zur Politik...*, p. 244. Peter Berens (*Trotskisten gegen Hitler...*, p. 112) spreekt dit tegen, maar erkent dat de golf van arrestaties een breuk betekende voor de verzetsactiviteit van de IKD in Duitsland. 27. WOLFGANG ALLES, *Zur Politik...*, p. 244-245. 28. De kern bestond uit Fritz Besser, Else Bormann, Franz Meyer en later ook Max Laufer. Vermoedelijk behoorden ook Israël Abraham, Oskar Kramer en Bruno Weinberg gedurende een bepaalde tijd tot deze groep. Franz Meyer (*Flucht aus Deutschland...*, 1984, p. III) spreekt inderdaad over de “ongeveer zevenkoppige” IKD-Gruppe Antwerpen. De IKD-groep Antwerpen werd bijgestaan door enkele kameraden afkomstig uit het plaatselijke links-radical milieu waaronder : Léon De Lee, Max Eisemman (‘rode Max’) en zijn vrouw Sara Zeelander, Beresch Nissenbaum, zijn vrouw Alzbeta (‘Elsa’) Helmova en hun dochter Ida, Elisabeth van Jessel (‘Betty’), de verloofde van koerier Paul Maaß (‘Lenner’), Henri Mandel (‘Schaked’, ‘Almond’) en zijn zoon Ernest.

Les dirigeants staliniens sont hostiles à la formation des milices ouvrières lorsqu'il s'agit de lutter contre le fascisme.

Mais, au Mexique, ils sont prêts à mobiliser les milices prolétariennes pour assassiner Trotsky, le compagnon de Lénine, incarnation de l'esprit d'Octobre.

... Quelques canailles !

LA VEILLE OUVRIERE

Organe du Parti Socialiste Révolutionnaire (adhérent au Centre pour la IVe Internationale)

TRAVAILLEURS, ALERTE !

Une grave menace fasciste pèse sur le pays !

Le jour où le Comité exécutif du P. S. R. a élu son secrétaire général, ce fut le 12 novembre 1936. Et c'est à ce jour-là que le parti a été élu à la présidence de la République. C'est à ce jour-là que le parti a été élu à la présidence de la République. C'est à ce jour-là que le parti a été élu à la présidence de la République.

Le message envoyé à nos plus proches voisins, le 12 novembre, est un message de confiance. C'est un message de confiance. C'est un message de confiance. C'est un message de confiance.

Ils veulent tuer Trotsky !

A LA VEILLE DE LA GUERRE, l'impérialisme veut abattre Trotsky et la IVe Internationale

Le prolétariat ripostera à la coalition monstrueuse du fascisme et du stalinisme !

A Messieurs Rebecq, Vaes, Boom, Berlimont et consorts

LE GOUVERNEMENT SOCIALISTE... L'APPEL DE L'AVOYÉ DE TROTSKY A LA PROLETARIAT... L'INTERPELLATION STALINISTE

« Pour le soutien de « LA VEILLE OUVRIERE » Appel pressant à nos lecteurs »

« LA LUTTE OUVRIERE »

« A part de janvier prochain, chaque mois, lisez « REVOLUTION », organe mensuel du P. S. R. »

La Lutte ouvrière (19 december 1936), het blad van de Parti socialiste révolutionnaire – Revolutionair Socialistische Partij, de Belgische trotskistische partij aangesloten bij wat later de Vierde Internationale zou worden. Het portret van Trotski werd getekend door de emigrant Franz Meyer. (AMSAB-IGC)

(1937-1940), Max Laufer ('Marcel', 'Hemel', 1937-1939), Martin Monat (o.a. 'Victor', 'Paul Widelin', 1935?-1943), Rodolphe Prager (1939-1940), Hedwig Rittelmeyer (1937-?) en Bruno Weinberg (1933-1937?)²⁹. Internationaal Secretariaat (IS)-vertegenwoordiger Rudolf Klement (o.a. 'Camille', 'Walter Steen', 'Adolphe', 1936-1938) en Erwin Wolf (o.a. 'Braun', 'Kiff', 'Nicole', 1936-1937), secretaris van Trotski en lid van het *Auslandskomitee*, woonden eveneens een tijdje in de hoofdstad³⁰.

De groepen kenden onderling wel enig verloop. Max Laufer werd bijvoorbeeld na een tussenstop in Parijs (lente 1937-begin 1938) actief in Antwerpen. Van een aantal emigranten ('Ocjo', Israël Abraham, Martin Monat, Rodolphe Prager, Bruno Weinberg) weten we helaas nauwelijks meer dan dat ze tussen 1933 en 1940 tot de IKD-emigratie hebben behoord. Voor sommigen (Hermann Bortfeldt, Monat? Prager?) was België wellicht slechts een transitland. Uit archiefmateriaal blijkt overigens dat lang niet alle emigranten even betrokken waren. Zo zou Weinberg zich al sinds mei 1935 niet meer interesseren voor de Brusselse IKD-groep³¹. Daarom ligt de focus in dit artikel vooral op de militanten die het meest actief waren en/of

bijna de hele periode onafgebroken in België verbleven.

"Blöde Hornochsen, die Belgier!" De IKD en de Belgische trotskisten

Het Belgisch trotskisme ontstond in maart 1928, wanneer de linkse oppositie uit de KPB werd gestoten. In 1933 was de beweging grotendeels geconcentreerd in één structuur, de *Opposition communiste de Gauche* (vanaf 1934 *Ligue communiste internationaliste (bolchéviek-léniniste)*). Met de *entrisme*-discussie viel de partij uiteen in een Trotski-getrouwe meerderheid die actief werd binnen de sociaaldemocratie (de latere groep *Action socialiste révolutionnaire*), en een minderheid die dat weigerde (onder meer de Brusselse afdeling rond Georges Vereeken). In juli 1936 fuseerden beide strekkingen weer en vormden de *Parti socialiste révolutionnaire* – Revolutionair Socialistische Partij (PSR).

Analyse van de archieven van IKD-Antwerpen, van de Antwerpse gerechtelijke politie en van de Vreemdelingenpolitie bevestigt ons vermoeden dat het contact van de Duitse emigranten met de Belgen de individuele solidariteit oversteeg³². Ze speelden samen met hun bondgenoten een rol binnen de verschillende trotskistische

29. Lotte Israël ('Jetty') was, af te leiden uit een opmerking van Fritz Besser, in tegenstelling tot wat Berens schrijft wellicht geen IKD-emigrant. [[Fritz Besser] aan [Max Laufer], 'Hemo' en 'Jéfi', 15.5.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26)]. 30. Een intern IKD-rapport uit mei 1940 (geciteerd in ROBERT J. ALEXANDER, *International Trotskyism...*, p. 425) spreekt over "vijftien kameraden in totaal". De discrepantie tussen onze cijfers en andere schattingen zijn verklaarbaar door het feit (1) dat niet alle gevonden schuilnamen ('Charles', 'Ocjo' en 'Schneider') konden worden gelinkt aan een persoon; (2) dat de meeste andere schattingen niet-emigranten onterecht ook tot de IKD rekenen (o.a. Beresch Nissenbaum, Max Eisemman, Lotte Israël?) en (3) dat de status van Erwin Wolf en Rudolf Klement enigszins ambigue was vanwege hun functie in resp. de IKD-leiding en het IS. 31. 'Schneider' aan [Franz Meyer], 17.5.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 8). 32. GERTJAN DESMET, *Weil Belgien...*, p. 145.

groepen in België³³. De verhouding van de IKD-emigranten tot het Belgische trotskisme is echter vrij complex.

Volgens Jan-Willem Stutje stonden ze "in zekere zin buiten de lokale afdelingen van de [PSR]"³⁴. Maar dat klopt niet helemaal. Vooreerst zijn sporen van losse, niet-geformaliseerde contacten legio. IKD-emigranten keken naar de Belgische kameraden en hun sympathisanten voor een bed, een maaltijd of wat zakgeld. Franz Meyer voorzag de lokale trotskistische pers van spitse cartoons. Fritz Besser was de pianoleraar, politieke mentor en "beste vriend" van de jonge Ernest Mandel³⁵. Hij had begin 1934 tijdens de beruchte IKL-jeugdconferentie in Laren de Belgische jeugdgroep leren kennen toen met onder meer Georges Fux en Nora Saxe³⁶. Saxe, die werkte op het secretariaat van de Tweede Internationale, vertaalde later soms teksten voor de IKD en zou zelfs naar Duitsland zijn gereisd als koerier en *Fluchthelferin*³⁷. Lokale trotskisten Beresch Nissenbaum en Max Eisemman ('rode Max') hielpen contacten te leggen met Russische zeelui. In de Belgische

trotskistische pers, in het bijzonder *La Lutte Ouvrière*, werd ruimschoots aandacht besteed aan de vervolging van trotskisten in het Duitse Rijk en de verdwijningen en executies van een aantal Duitse kameraden³⁸.

Maar er bestond ook een meer structurele samenwerking tussen de IKD'ers en Belgische trotskisten. IKD'ers militeerden al sinds 1934 in de Antwerpse en Brusselse afdelingen. Hun houding tegenover het *entrisme* (zie verder) toont aan dat ze hun engagement in de lokale afdelingen zelfs ernstig genoeg namen om een conflict met de IKD-leiding en het IS te riskeren. De emigranten volgden de binnenlandse politiek op de voet, waren aanwezig bij activiteiten van Belgische trotskisten en discussieerden over de ideologische lijn van hun collega's. De documenten gevonden naar aanleiding van huiszoekingen bij Fritz Besser en andere emigranten laten hier geen twijfel over bestaan. De (vooral Magdeburgse) IKD'ers in Brussel zouden "intensieve verbindingen" onderhouden met de plaatselijke Belgische afdeling³⁹.

33. Met uitzondering van de *Ligue des Communistes internationalistes*, een in 1930 afgescheurde groep onder leiding van War Van Overstraeten en later Adhémar Hennaut. Aanvankelijk in de meerderheid, speelde de ultralinkse LCI na 1934 nauwelijks nog een rol (NADYA DE BEULE, *Het Belgisch trotskisme 1925-1940*, Gent, 1980, p. 232-234). **34.** JAN-WILLEM STUTJE, *Ernest Mandel...*, p. 27. **35.** Ernest Mandel aan Walter Besser, 9.12.1991 (ECD). **36.** Dossier nr. 08244a inzake de conferentie te Laren van de jeugdgroepen van de Liga van Internationale Communisten, 19 februari 1934 – 5 maart 1934 [Afkomstig uit het archief van de Nederlandse Centrale Inlichtingendienst. Raadpleegbaar via www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940 (laatst geraadpleegd op 9 juni 2014)]. **37.** PETER BERENS, *Trotskisten tegen Hitler...*, p. 204. Nora Saxe zou Oskar Kramer geholpen hebben om vanuit Magdeburg België te bereiken. **38.** Einde februari 1937 bijvoorbeeld laat *La Lutte Ouvrière* een anonieme kameraad uit Magdeburg aan het woord die recent uit gevangenschap ontsnapt was. Zijn verhaal is dat van Max Laufer, één van de drie Magdeburgse IKD'ers die in januari 1937 met de hulp van IKD-emigranten in Aken de grens overstaken en zich naar Brussel begaven [S.N., "Comment la Gestapo se sert de la Guépéou pour torturer les Trotskistes...", in *La Lutte ouvrière*, 20.2.1937; ARA, individuele vreemdelingendossiers (verder ID), nr. A.228.155]. **39.** JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 129. Foitzik baseert zich hier op een interview met Max Laufer.

Een ander goed voorbeeld is de inzet van de Duitsers voor wat ze de “*Flämische Zeitung*” noemden. Het gaat om het blad *Klassenstrijd*, vanaf december 1938 omgedoopt tot *De 4e Internationale*, de Nederlandstalige tegenhanger van *La Lutte ouvrière*. Gedurende een bepaalde tijd zou het redactiecomité haast exclusief uit ‘Antwerpse’ IKD’ers hebben bestaan. Acht van de tien bijdragen in de eerste drie nummers van *De 4e Internationale* (de bijdragen van Trotski laten we buiten beschouwing) waren geschreven door IKD-emigranten⁴⁰. Het taalgebruik, de redactionele keuzes en politieke lijn van de hoger geschoolde vluchtelingen irriteerden daarbij geregeld de eerder ‘ouvriëristische’ basis van de PSR⁴¹.

Hoewel ze dus actief meebouwden aan het Belgisch trotskisme, bleven de IKD’ers zich zeer sterk oriënteren op hun partij en kameraden in *Exil*. Het lijkt ons dan ook te voortvarend om zoals Marc Lorneau ronduit te spreken van “integratie”⁴² in de Belgische partij. Interessant in dat opzicht is dat Duitse emigranten pas op 8 november 1937 van het IS uitdrukkelijk de instructie kregen om zich aan te sluiten bij de lokale afdelingen⁴³. Door de aanhoudende fractiestrijd binnen de IKD had het IS geconcludeerd dat haar Duitse afdeling *de facto* niet meer functioneerde en dat IKD-emigranten zich daarom maar beter aansloten bij de secties van de gastlanden.

Het belang van die richtlijn mag zeker niet worden overschat : de interne strijd werd uiteindelijk beslecht en de IKD werd opnieuw erkend als Duitse afdeling van de Vierde Internationale. Niettemin toont ze aan dat de IKD-in-*Exil* vóór de richtlijn nog steeds als een autonome entiteit werd gezien.

De eigenzinnige koers van de IKD’ers bracht hen, zoals we zullen zien, geregeld in confrontatie met ‘de Belgen’ – ondanks (of omwille van?) het feit dat de Duitsers de PSR “één van onze meest serieuze afdelingen”⁴⁴ noemden. Vooral Georges Vereeken, die veel invloed had in de PSR en zich ontpopte als hardnekkige opponent van het IS en Trotski, moest het vaak ontgelden. De antipathie was geheel wederzijds. Getuige daarvan het hoofdstuk *Rudolf Klement. Agent? Certainement un lâche* in Vereekens boek waarin Rudolf Klement, Erwin Wolf en de IKD’ers werden aangevallen. Verschillen in socioculturele achtergrond speelden ook mee.

Jan-Willem Stutje schrijft terecht dat de ‘Antwerpse’ emigranten “vooral intellectuelen” waren⁴⁵. Ze stonden vaak op gespannen voet met de Vlaamse trotskisten. In de *entrisme*-kwestie (1934-1936) kwamen in de Antwerpse PSR-afdeling ideologisch en vaak ook academisch beter gevormde buitenlanders, waaronder de IKD-emigranten, tegenover de eenvoudige dokwerkers en hun leider

40. Het gaat zowel om IKD-*émigrés* aanwezig in België (Fritz Besser, Max Laufer, Franz Meyer) als in het buitenland (‘Berg’, Heinz Epe, Josef Weber). [[Fritz Besser], polemiserend verslag over de “*Flämische Zeitung*”, 14.5.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26)]. 41. Zie de briefwisseling in AMSAB, ALDL, nr. 26. We denken hierbij o.a. aan de dokwerkers in Antwerpen en vooral het contingent Boreinse mijnwerkers onder leiding van Walter Dauge. 42. MARC LORNEAU, *Contribution à l’histoire...*, p. 337. 43. [Rudolf Klement] voor het Internationaal Secretariaat aan de leiding van de IKD, 8.11.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 11). 44. [Josef Weber] aan [Max Laufer], 21.2.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26). 45. JAN-WILLEM STUTJE, *Ernest Mandel...*, p. 27.

Lode Polk te staan⁴⁶. Fritz Besser klaagde in 1939 nog steeds dat Polk en co er alles aan deden om "het niveau van de organisatie en de krant (...) op het peil van een 'doorsneedocker' te laten zakken"⁴⁷. In Brussel werden Rudolf Klement en Erwin Wolf door de "Vereckenianer" als omhooggevalen kleinburger beschouwd⁴⁸.

De betrokkenheid van de IKD'ers in België bij het offensief tegen de (Nederlandse) Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP) in 1937 illustreert hun eigenzinnige koers. De RSAP, een in 1935 gestichte 'trotskiserende partij', stond onder leiding van Henk Sneevliet⁴⁹. De IKD-emigranten steunden de linkse oppositie (de latere *Groep van Bolsjewiki-Leninisten*) binnen de partij van Sneevliet. Al vanaf begin 1936 correspondeerden ze met RSAP-leden die hun kritiek op de interne conflicten en uitsluitingen deelden. IKD-Antwerpen hield via haar Nederlandse contacten – enkele

IKD'ers waren op hun odyssee eerst bij de noorderburen terechtgekomen – het IS op de hoogte van het klimaat in de RSAP. Het IS en de IKD kantten zich tegen het 'bureaucratische regime' van Sneevliet en co ("*Snéeismus*"), en begonnen manoeuvres om de RSAP van binnenuit te "regenereren"⁵⁰. Daartoe werden in België artikels, IS-resoluties en teksten van Trotski gedrukt, materiaal dat de dissidente RSAP-ers goed konden gebruiken in hun campagne. Rudolf Klement en Max Eiseman trachtten de Nederlanders te beïnvloeden op het RSAP-zomercongres in Beekbergen (juli 1937)⁵¹. In Antwerpen werd in augustus 1937 zelfs een clandestiene bespreking gehouden over de 'Nederlandse kwestie' met RSAP-oppositionelen, Belgische trotskisten, IKD'ers en IS-functionarissen. Die hele episode bracht de IKD'ers in directe confrontatie met sommige PSR-leiders, in het bijzonder Georges Vereeken, die zeer dicht bij Henk Sneevliet aanleunde⁵². Beweren zoals een aantal auteurs dat het plan van A tot Z door

46. Buitenlanders, "voor wie het niet mogelijk is, actief naar buiten toe te militeren", zouden het "grootste" en "meest bewuste" deel van de Antwerpse afdeling uitmaken [*Bericht van de Antwerpener Gruppe der IKL*, 10.12.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 8)]. 47. Omzendbrief van [Fritz Besser], 14.5.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26). 48. [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 29.1.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). Omwille van zijn "bureaucratische neigingen" werd Klement 'de stencilmachine' (*der Abziehhapparat*) genoemd. Erwin Wolf zou één van de geldschietters zijn geweest van de trotskistische beweging. Zijn burgerlijke afkomst werd gretig uitgebuit door zowel zijn trotskistische opponenten als door de stalinistische beweging [FRITZ BESSER, *Meine Überlebnisse...*, p. 81-82. Zie ook [Erwin Wolf] aan [onbekend], 18.11.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 7 en 24)]. 49. De RSAP ontstond in maart 1935 uit de fusie van de Onafhankelijke Socialistische Partij en Revolutionair Socialistische Partij. De RSAP controleerde de radicale vakbond Nationaal Arbeid Secretariaat (NAS). Gaandeweg vervreemde de RSAP van de internationale trotskistische beweging. De definitieve breuk kwam er tegen midden 1937. ROBERT J. ALEXANDER, *International Trotskyism...*, p. 621-626. 50. Zie o.a. [Rudolf Klement] aan 'Ernst', 6.7.1937, 'Ernst' aan [Fritz Besser], 12.7.1937, ... (AMSAB, ALDL, nr. 10). 51. Op het bewuste congres wees de RSAP de politieke lijn van Trotski en het Internationaal Secretariaat af, en werden de betrekkingen met wat later de Vierde Internationale zou worden formeel afgebroken (DICK DE WINTER, *Ab Menist. Revolutionair-socialistisch vakbondsleider, politicus en verzetsstrijder*, Delft, 2010, p. 135). 52. In zijn boek rekent Vereeken dan ook af met het zgn. "plan [Erwin Wolf]" en de Duitse émigrés (cfr. GEORGES VEREEKEN, *La guépeu...*, p. 259-260).

het IS werd georkestreerd, lijkt echter te kort door de bocht⁵³.

Alles wijst erop dat IKD-ballingen hun werk voor de Belgische partij gewoon als een logisch gevolg van hun tijdelijke aanwezigheid beschouwden. Fritz Besser somt het mooi op in een brief aan Josef Weber: "ik zet het werk voor de uitgeverij voort, ik maak een nieuw kaartsysteem voor *U[nsere] W[ort]*, orden ons verzameld adressenbestand, stort mij met veel ijver op de organisatie van de uitgave van onze Vlaamse krant, geef een cursus Vlaams aan onze nieuwe jongerengroep, bekommer mij als enige om de dokwerkers etc., kortom, ik 'doe' meer dan ieder ander hier"⁵⁴. Als emigrant politiek actief zijn betekende dus zowel militeren voor de Vierde Internationale (de uitgeverij), de Belgische partij (de Vlaamse krant, de dokwerkers, de jongerengroep) als voor de IKD (het adressenbestand en kaart-systeem van *Unser Wort*).

De Duitsers bleven zich dus als IKD'ers beschouwen, losten hun eigen organisatie niet op en schikten zich evenmin zomaar naar de Belgische partijdiscipline. Maar toch mengden ze zich in het Belgische partijleven. Op dat vlak lijken ze een stuk verder te zijn gegaan dan de stalinistische emigranten, die bovenal KPD- of KPÖ-militant bleven en, in elk geval vóór de Tweede Wereldoorlog, nooit zo nauw betrokken waren in de interne werking van de Belgische communistische partij – met uitzondering van hun inschakeling bij de fondsenwerving van de Internationale Rode Hulp (IRH), de stalinistische vluchtelingenorganisatie⁵⁵.

De numerieke sterkte van de trotskistische beweging (met haar ongeveer 800 militanten een grootteorde kleiner dan de KPB)⁵⁶ is ongetwijfeld de hoofdverklaring voor die specifieke positie. Maar ook het internationale netwerk van de IKD'ers (de contacten met

53. GEORGES VEREEKEN, *La guépéou...*, p. 259-266; ROBERT J. ALEXANDER, *International Trotskyism...*, p. 624-625; DICK DE WINTER, *Ab Menist...*, p. 135 (de laatsten baseren zich op Vereeken). Uit de briefwisseling van de IKD-emigranten komt eerder naar voren dat het IS een stimulerende rol had, maar het initiatief veeleer overliet aan de linkse oppositie binnen (en buiten) de RSAP. Ze nam weliswaar in augustus 1937 deel aan de geheime bijeenkomst in Antwerpen, maar Rudolf Klement schreef in dezelfde periode aan mede-samenzweerder Fritz Besser: "We [het IS, G.D.] hebben geholpen, maar de wagen moet snel zelf rijden". (*"Wir haben geholfen, aber die Karre must bald allein fahren"*.) [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 12.8.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). Wellicht kwam het bestaande conflict binnen de RSAP het IS niet ongelegen: het was een aanknopingspunt om via manoeuvres de RSAP terug in het gelid te brengen. De breuk was toen echter *de facto* al voltooid. 54. "*Ich setze die Verlagsarbeit fort, stelle eine neue Kartothek für UW her, ordne unsere gesamte Adressensammlung, stürze mich mit Feuereifer auf die Organisation der Herausgabe unserer flämischen Zeitung, halte bei unserer neugewonnen Jugendgruppe einen flämischen Kursus ab, kümmere mich als einziger sogar um die Dokwerkers etc., kurz ich 'tue' mehr als jeder andere hier*". [[Besser] aan [Weber], 21.8.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26)]. We hebben niet kunnen achterhalen wat Besser met 'einen flämischen Kursus' bedoelde. 55. De relatie tussen de KPD-in-ballingschap en de Belgische communistische beweging was bij momenten zelfs erg gespannen (GÉRTJAN DESMET, *Weil Belgien...*, p. 97-114). 56. JOSÉ GOTOVITCH, "Trotskisme" en "Parti communiste de Belgique (PCB)", in PAUL ARON & JOSÉ GOTOVITCH, *Dictionnaire de la Seconde Guerre mondiale en Belgique*, Bruxelles, 2008, p. 320-321, 445-446. We merken op dat dat cijfer de toestand van net na het oprichtingscongres van de PSR (zomer 1936) beschrijft, toen de partij dankzij de komst van o.a. de groep rond Walter Dauge op haar hoogtepunt was.

DER EINZIGE WEG

Zeitschrift für die Vierte Internationale

Herausgegeben von der MAS, RKOe, IKC unter Mitarbeit des IS.

REDAKTIONSSEKRETARIAT:
POSTFACH 466, ZUERICH-FRAUMUENSTER

ADMINISTRATION : DYNAMO VERLAG,
L. DE LEE, POSTBUS 296, ANTWERPEN

Nr 3 MÄRZ 1938

AUS DEM INHALT :

LEO SEDOW

Aus Stalins Kerkern entbieten ihm die Bolschewiki-Leninisten, die revolutionären Arbeiter, deren bolschewistische Ehre und deren Leben Sedow verteidigte, brüderlich Ehre und Gruss.

**SIE HABEN TROZKIS SOHN
GETÖTET....**

LEO TROZKI :

SPANIEN

LETZTE WARNUNG AN DIE
NIEDERLAGENSTRATEGEN

**DIE AMERIKANISCHE SEKTION
DER 4. INTERNATIONALE**

Preis der Einzelnummer :				Abonnementspreis für 6 Nummern :			
Schweiz :	-30 Fr.	Holland :	-15 Fl.	Schweiz :	150 Fr.	Holland :	-80 Fl.
Oesterreich :	-30 Sch.	Skandinavien :	-35 Kr.	Oesterreich :	150 Sch.	Skandinavien :	2.- Kr.
C S R :	2.- Kc.	England :	4 d.	C S R :	10.- Kc.	England :	1/10 Sh.
Frankreich :	2.- Fr.	U S A :	-10 Doll.	Frankreich :	10.- Fr.	U S A :	-50 Doll.
Belgien :	2.- Fr.	Palestina :	2.- Pist.	Belgien :	10.- Fr.	Palestina :	10.- Pist.

Der Einzige Weg, het tijdschrift uitgegeven door een aantal Duitstalige afdelingen en het Internationaal Secretariaat van de Vierde Internationale. De administratie van het blad werd aanvankelijk verzorgd door IKD-emigranten in Antwerpen. Op de omslag een portret van Trotski's zoon Leo Sedow, die op 16 februari 1938 in verdachte omstandigheden overleed. Sedovs dood blijft tot op vandaag een mysterie. De trotskistische beweging ging ervan uit dat hij door een Sovjet-agent was omgebracht. (AMSAB -ISC)

geëmigreerde kameraden, met 'Parijs', met de *inner circle* van Trotski, met gelijkgezinde *Exil*-groepen) speelde een rol. Dat krachtige instrument keerde zich soms ook tegen hen. Een interessant voorbeeld hiervan is de intense fractiestrijd in het kader van het *entrisme*.

De tactiek van het *entrisme* werd geformuleerd in de nazomer van 1934. Ze hield in dat de trotskisten, toen hoofdzakelijk intellectuelen die nauwelijks verbonden waren met de georganiseerde arbeidersbeweging, en *bloc* lid werden van een gevestigde arbeiderspartij, met als doel leden te werven, een eigen massabasis uit te bouwen en de partij om te vormen tot een revolutionaire organisatie. Die per definitie tijdelijke tactiek was oorspronkelijk geconcipieerd met de Franse politieke situatie in gedachten. Pogingen van Trotski om de lijn te veralgemenen botsten op hevig verzet. Het experiment zou in de Verenigde Staten en België relatief succesvol worden, waar in de sociaaldemocratische Belgische Werkliedenpartij (BWP) ingetreden trotskisten een grote groep Boreinse militanten geleid door Walter Dauge konden werven⁵⁷. De kwestie leidde echter tot een schisma binnen de officiële Belgische sectie, waarbij vooral de Brusselse federatie (onder leiding van Georges Vereeken) *entrisme* resoluut afwees en als aparte organisatie bleef functioneren.

In Antwerpen hadden blijkbaar vooral buitenlandse militanten (de IKD'ers op kop) ernstige bedenkingen. Ze wilden sowieso blijven samenwerken met de niet-ingetreden – en daarom dissidente – groepen zoals de Brusselse, onder meer door het blad *Spartacus* te verdelen. Zware persoonlijke spanningen (onder meer met Lode Polk) verscherpten nog de tegenstellingen. De bom barstte pas echt toen de Antwerpse trotskisten op 9 oktober 1935 uit de *Internationale Socialistische Anti-Oorlogs Liga*⁵⁸ werden gegooid. Daarop versplinterde de afdeling in drie groepen, waarvan er twee zich beschouwden als de officiële, door de IKL erkende sectie⁵⁹. IKD-Brussel was nog onverzettelijker dan de Antwerpse groep: 'Schneider' en co stonden toen volledig achter Georges Vereeken. Nadat een artikel over de hele affaire in *Spartacus* verschenen was, greep Trotski publiekelijk in. *Der Alte* bekritiseerde in een brief bepaalde "anarchistische intellectuelen" (waarmee hij onder meer Fritz Besser en Franz Meyer viseerde) en verdedigde de politiek van de ingetreden Belgische trotskisten⁶⁰.

Vanuit Parijs, de uitvalsbasis van het IS en de IKD-leiding, werd druk uitgeoefend op de Antwerpse emigranten. Het was uiteindelijk de tussenkomst van Josef Weber (die de IKD in 1934 voor *Entrismus* had gewonnen) dat de doorslag gaf. Na een eerdere vergeefse poging

57. ROBERT J. ALEXANDER, *International Trotskyism...*; MARC LORNEAU, *Contribution à l'histoire...*; NADYA DE BEULE, *Het Belgisch trotskisme...* 58. De Internationale Socialistische Anti-Oorlogs Liga was een anti-militaristische organisatie uit sociaaldemocratische hoek. De BWP, de eerste keuze van Polk en co, had hun aanvraag voor lidmaatschap verworpen. *Bericht van de Antwerpener Gruppe der IKL*, 10.12.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 8; K. SCHOYSMAN, "Het einde van een experiment. De kwestie van de Trotskisten in de Liga"? in *Liga-Sinjaal*, 19.10.1935). 59. Zie de briefwisseling in AMSAB, ALDL, nr. 8. 60. LEON TROTSKI, *Against the confusion of the Antwerp comrades*, 4.1.1936. Uitgegeven in *Revolutionary History*, 1 (7). Beschikbaar op marxists.org/archive/trotsky/belgium/1936/antwerp.htm#bk14 (laatst geraadpleegd op 9 juni 2014). Zie ook PETER BERENS, *Trotskisten tegen Hitler...*, p. 115-116, 188.

door Erwin Wolf (november 1935) was Weber in februari 1936 naar België gekomen om de Antwerpse en Brusselse groepen te overtuigen. Kort daarop verklaarden de dissidente IKD'ers dat het gesprek met Weber hen tot inkeer had gebracht⁶¹. De samenwerking met Brussel werd afgebroken en ze keerden schoorvoetend naar de groep-Polk terug. “Ja, we hebben gecapituleerd”, moest Fritz Besser aan Georges Vereeken toegeven⁶².

“Oï wai, der Verlag”!

De taak waarin de IKD'ers veruit het meeste tijd, geld en energie investeerden, was zonder twijfel de uitgave van Duitstalige propaganda. Ook een aantal andere linkse, anti-stalinistische groepen – onder meer de rivaliserende kern rond Walter Nettelbeck ('Jan Bur')⁶³ – publiceerden vanuit België eigen *Exil*-periodieken.

Aanvankelijk lag de focus op *Unser Wort*, het tweewekelijkse blad van de IKD. *Unser Wort* was één van de vroegste *Exil*-bladen. Het verscheen al begin maart 1933, eerst in Reichenberg (Tsjecho-Slovakije) en vanaf de

herfst van 1934 in Parijs⁶⁴. Het blad was het belangrijkste propaganda-instrument van de IKD. Het zou een oplage van 3.000 exemplaren hebben gehad⁶⁵. De uitgave werd zwaar gesponsord door onder meer de Spaanse, Amerikaanse, Franse en Belgische IKL-afdelingen⁶⁶. *Unser Wort* raakte echter al snel in financiële moeilijkheden. Wellicht werd daarom rond einde september 1935 beslist om *Unser Wort* voortaan vanuit Antwerpen te publiceren. Het was er goedkoper, en ‘Parijs’ moest dringend worden ontlast⁶⁷. Na instructie door één van de Parijzenaars⁶⁸ verzorgden Fritz Besser, Franz Meyer en Meyers vriendin Else Bormann wellicht vanaf oktober-november 1935 de administratie en boekhouding. Ze controleerden eveneens het zetten en drukken, uitbesteed aan een Belgische drukkerij. Oskar Kramer hielp mee met de verzending. De Brusselse groep, waaronder ‘Schneider’, probeerde *Unser Wort* aan de kiosken van de hoofdstad te verkopen. In februari 1938 werd de overwerkte Besser afgelost door Max Laufer. Vanaf maart-april 1939 nam Henri Mandel de administratie en boekhouding van de uitgeverij over⁶⁹.

61. *Resolution*, 1.3.1936 (AMSAB, ALDL, nr. 8 en AMSAB, Archief Georges Vereeken, nr. a8b).

62. “Ja, wir haben kapituliert (...)”. [[Fritz Besser] aan [Georges Vereeken], 8.3.1936 (AMSAB, Archief Georges Vereeken, nr. a8b)]. 63. Vanuit Brussel werd door deze groep van dissidente IKD'ers het zeer efemere *Das Freie Wort* gepubliceerd. Een zekere H. Schön ('Willy') zou hiervoor vanuit Praag naar Brussel zijn geëmigreerd. De *Sûreté de l'État* meldde in januari 1938 dat het blad in Antwerpen gedrukt werd met geld dat Walter Nettelbeck vanuit Frankrijk opstuurde. Wellicht verscheen maar één nummer van *Das Freie Wort* [Jan Foitzik, *Zwischen den Fronten...*, p. 128; [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 9.9.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17); Verslag 7662 (18.1.1938) in ARA, ID, nr. A.284.519]. 64. Jan Foitzik, *Zwischen den Fronten...*, p. 126; Peter Berens, *Trotzkisten gegen Hitler...*, p. 86. 65. Lieselotte Maas, *Handbuch der deutschen Exilpresse 1933-1945*, München, 1976-1981, vol. 3, p. 565. 66. Peter Berens, *Trotzkisten gegen Hitler...*, p. 85. 67. [Karl Molle] aan [Franz Meyer], 18.9.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 2). Zie ook Franz Meyer, Rodolphe Prager, *Flucht aus Deutschland...*, p. IV. Het werk van Maas, wellicht gebaseerd op de colofon/aanduidingen op de kaft, is dus niet correct (Lieselotte Maas, *Handbuch...*, p. 565-567). 68. [Karl Molle] aan [Franz Meyer], 18.9.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 2). 69. [Fritz Besser] aan [Otto Schüssler], 19.4.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26) en [Henri Mandel] aan [Fritz Besser], 23.4.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26).

Fotografisch verkleinde of op zeer dun papier gedrukte versies van *Unser Wort* werden door Bruno Weinberg, Paul Maaß en Elisabeth Van Jessel langs verschillende routes naar Duitsland gesmokkeld – onder meer via Aken, Nederland (en daarna langs de Rijn) en mogelijk ook via de havenverbinding Antwerpen-Hamburg⁷⁰. Daarvoor werd samengewerkt met de *Sozialistische Arbeiter Partei Deutschlands* en de Internationale Transport Federatie⁷¹. De leiding van de Nederlandse afdeling (onder meer Henk Sneevliet), zou hebben geweigerd om met het transport te helpen⁷².

Of het uitbrengen van elke *Unser Wort* nu een "heldendaad"⁷³ of een "heidens karwei"⁷⁴ was, het werk verliep van in het begin moeizaam. We mogen hierbij in geen geval de internationale dimensie uit het oog verliezen : bijdragen kwamen van overal, geld werd bijeengeschrapt waar men maar kon, en de abonnees bevonden zich in alle uithoeken van de wereld – van Mantsjoekwo

tot Paraguay, van Zuid-Afrika tot Noorwegen⁷⁵. De drukkerij en haar personeel waren een constante bron van ergernis : "Wij doen ons best, en als UW [*Unser Wort*] er nog altijd niet zo uitziet zoals het moet, dan ligt dat niet aan ons maar aan de dwaasheid van de drukker (Vlamingen!!)"⁷⁶. Franz Meyer beklagde er zich over dat de drukkerij "een vreselijk krot" was⁷⁷. "Voor de *mise en page* en druk van slechts twee pagina's hebben die kerels minstens anderhalve dag nodig", morde hij, en in de ijzige winterdagen ging het nóg trager⁷⁸. Meyer moest de drukkers telkens twee weken lang op de vingers kijken om te garanderen dat het werk correct werd gedaan.

De uitgeverij van Léon De Lee in Antwerpen, waarin enkele IKD'ers werkten, publiceerde meer dan alleen *Unser Wort* en Trotski-brochures. *Éditions De Lee* verzorgde begin 1937 de Duitse uitgave van het *Livre rouge sur le procès de Moscou*, waarin Trotski's zoon Leo Sedov brandhout maakte van

70. PETER BERENS, *Trotzkisten gegen Hitler...*, p. 86-87. De Antwerpenaren werd gevraagd om contacten te leggen met Belgische zeelui die op deze lijn werkten, en bereid waren materiaal naar Duitsland te smokkelen [[Erwin Wolf] aan [Franz Meyer], 4.4.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 1)]. 71. PETER BERENS, *Trotzkisten gegen Hitler...*, p. 86-87. 72. *Ibidem*. Correspondentie uit de periode april-mei 1935 vermeldt inderdaad dat er toen geen beroep kon worden gedaan op Sneevliet en co. Zie o.a. [Karl Molle] aan [Franz Meyer], [21.4.1935] (AMSAB, ALDL, nr. 2) en [Erwin Wolf] aan [IKD-Antwerpen], 25.5.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 1). 73. FRANZ MEYER, RODOLPHE PRAGER, *Flucht aus Deutschland...*, p. IV. 74. "(...) eine Heidenarbeit (...)". [Franz Meyer] aan [Josef Weber en Molle], 2.4.1936 (AMSAB, ALDL, nr. 2). 75. De internationale omvang van de onderneming blijkt duidelijk uit o.a. de briefwisseling met abonnees, boekhoudkundige stukken en de vele adressenlijsten aanwezig in zowel het Archief Léon De Lee als in de dossiers over Fritz Besser en Franz Meyer samengesteld door de Antwerpse gerechtelijke politie. 76. "Wir tun unser bestes und wenn UW immer noch nicht so aussieht, wie es aussehen sollte, so liegt das nicht an unserer, sondern an der Blödheit des Druckers (Flämer!!)" [sic] [[Franz Meyer of Fritz Besser] aan [Erwin Wolf], 15.12.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 8)]. 77. "(...) eine fürchtbare Bruchbude (...)". [Franz Meyer] aan [Heinz Epe], 31.12.1938 (AMSAB, ALDL, nr. 24). 78. "Für *mise en page* und den Druck von nur zwei Seiten brauchen die Kerls wenigstens 1 ½ Tag". *Ibidem*.

Het gezin Mandel op stap in Antwerpen in 1937. Rechts Ernest, links zijn jongere broer Michel. In het midden moeder en vader, Rosa Mateles en Henri Mandel. (Collectie familie Mandel)

de beschuldigingen geuit op de schijnprocessen⁷⁹. Datzelfde jaar volgde de publicatie van Trotski's *Verratene Revolution*. In beide gevallen werd eerst geprobeerd het boek te slijten aan "burgerlijke uitgeverijen" – waar volgens Rudolf Klement meer geld aan te verdienen viel⁸⁰ –, maar uiteindelijk viel de eer toch aan de Antwerpenaren ten beurt.

De redactie en publicatie van de twee boeken was een staaltje van transnationaal teamwork. De Russische manuscripten van het *Rotbuch* en *Verratene Revolution* werden in Parijs door Klement naar het Duits vertaald⁸¹. Voor *Verratene Revolution* werd hij bijgestaan door de Duits-Russische 'Anna' in Praag. Fritz Besser, die in Keulen en Leipzig filologie had gestudeerd, bracht correcties aan en hielp vanuit Antwerpen met het overtypen van de vertaalde manuscripten. Het nalezen van de veelvuldig bewerkte teksten was daarbij een must. De antistalinist Victor Serge had de Franse uitgave van *Verratene Revolution* weliswaar vloeiend maar te vrij vertaald, en zoiets wilde men bij de Duitse versie absoluut vermijden⁸². De boeken zelf werden gedrukt en verzonden vanuit Antwerpen. Gemigreerde kameraden in heel West-Europa zochten geld bijeen en suggereerden boek-

handels die de werken wilden afnemen. Klement coördineerde vanuit Parijs de promotiecampagnes en hield het budget in het oog.

Het IS meende dat *Verratene Revolution* boekhoudkundig onafhankelijk van *Unser Wort* moest worden uitgegeven. Rudolf Klement bracht begin mei 1937 de optie ter sprake om *Éditions De Lee* te fuseren met *Dynamo Verlag* van de Zwitserse kameraden. De reden hiervoor is niet helemaal duidelijk, maar mogelijk lag een zuiver economische logica aan de basis van deze 'herstructurering'. Na enige discussie over de structuur richtten Henri Mandel en Fritz Besser einde 1937 *Dynamo-Verlag* op als een samensmelting van de uitgeverijen in Antwerpen en Zürich⁸³. Volgens de uiteindelijke statuten was *Dynamo-Verlag* een coöperatieve, gevestigd in Zürich, Antwerpen en Praag. De centrale administratie werd door Antwerpen verzorgd. Doel was het uitgeven en verspreiden van teksten van Trotski en de Vierde Internationale in het Duits⁸⁴. De activa en passiva van *Éditions De Lee* werden weliswaar overgenomen door *Dynamo*, maar *De Lee* zou naar buiten toe wel blijven functioneren als aparte onderneming voor de uitgave van politieke literatuur⁸⁵.

79. Hoewel 1936 meestal als publicatiejaar wordt vermeld, kwam de Duitse uitgave er pas begin 1937. In december 1936-januari 1937 waren de vertaalde manuscripten nog steeds niet af, wachtte men nog op clichés van foto's en tabellen, werd nog een artikel over het proces van Novosibirsk toegevoegd, enz. (Briefwisseling tussen Rudolf Klement en Fritz Besser in AMSAB, ALDL, nr. 17). 80. [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 4.6.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). 81. Briefwisseling in AMSAB, ALDL, nr. 17. In de inhoudsopgave van het boek wordt verwezen naar 'Walter Steen', één van Rudolf Klements pseudoniemen. 82. [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 8.5.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). 83. O.a. [Henri Mandel en Fritz Besser] aan [Leon Trotski], 1.5.1937 [ECD; kopie uit : HOUGHTON LIBRARY, *Trotsky collection*, nr. 6 MS Russ. 13.1 (13808)] en [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 5.7.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). 84. Prospectus van *Dynamo-Verlag* (AMSAB, ALDL, nr. 14). 85. [Henri Mandel en Fritz Besser] aan [Leon Trotski], 1.5.1937 [ECD; kopie uit : HOUGHTON LIBRARY, *Trotsky collection*, nr. 6 MS Russ. 13.1 (13808)].

De "ongelukzalige uitgeverij"⁸⁶ werd geen onverdeeld succes. Vooral de financiële situatie was verre van rooskleurig. Om de uitgave van *Verratene Revolution* te bekostigen gaf men naast coöperatieve aandelen zogeheten *Bausteine* ter waarde van 2 Zwitserse frank uit. Die 'bouwstenen' werden in Antwerpen besteld en door de buitenlandse afdelingen verkocht. De emigranten in Nederland konden het commissiesysteem, waaraan een korting voor het boek verbonden was, maar matig appreciëren – het deed hen denken aan de methodes van Willi Münzenberg, de propaganda-tsaar van de KPD⁸⁷. De schuldenberg werd al snel een nijpend probleem: in februari 1938 stond *Dynamo* al 15.000 frank in het rood⁸⁸.

Fritz Besser had er goede hoop op. Hij schatte dat *Verratene Revolution* minstens 30 à 40.000 frank zou opleveren, en ook het *Rotbuch* en het blad *Der Einzige Weg* zorgden voor wat inkomsten. Maar zijn optimisme bleek ongegrond. De verkoop van *Verratene Revolution* slabakte. In een ultieme poging werd geprobeerd om het boek via kameraden in de Verenigde Staten te verkopen. De drukker weigerde in april 1939 echter nieuwe exemplaren te leveren zolang er niet betaald werd. 2.000 reeds gedrukte exemplaren hield hij, bij gebrek aan voorschot, als onderpand in⁸⁹. Ditmaal kon geen beroep meer worden gedaan op Erwin Wolf, zoon van een Tsjechooslovaaks industrieel, wiens deftige ver-

schijning en volle portefeuille de drukker meestal genoeg imponeerde om de persen weer op te starten⁹⁰. Wolf was immers al in 1937 in Spanje verdwenen (zie verder).

De uitgeverij, *de facto* gecontroleerd door de IKD, was daarentegen wel een belangrijk politiek instrument. Bijna alle Antwerpse medewerkers (onder meer Fritz Besser, Else Bormann, Franz Meyer) behoorden tot de fractie van Josef Weber ('Johre') en Otto Schüssler ('Oskar Fischer'), wiens positie binnen de IKD-leiding verstevigd werd⁹¹. In tijden van open oorlog tussen drie verschillende fracties ontstonden spanningen, onder meer omdat de redactie van *Unser Wort* niet samenviel met de technisch verantwoorde lijken. Zo weigerden Meyer en Besser in juni 1937 een artikel op te nemen dat 'Johre-Fischer' aanviel⁹².

Uit de sintels van die fractiestrijd ontvlamde in oktober 1937 een nog zwaarder conflict. Vanuit de andere Duitstalige secties – de *Kommunisten-Internationalisten der Tschechoslowakei*, de *Revolutionäre Kommunisten Österreichs* en *Marxistische Aktion Schweiz* – was ontevredenheid ontstaan over *Unser Wort* en de 'ultralinke' politieke lijn van haar redactie, op dat moment (weer) gecontroleerd door de Johre-Fischer clan. Het plan rijpte om naast *Unser Wort* een gemeenschappelijk Duitstalig, theoretisch orgaan uit te geven, onder auspiciën van het IS⁹³. De IKD, waarin

86. "(...) *unglückseligen Verlag* (...)" [[Fritz Besser] aan [Otto Schüssler], 19.4.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26)]. 87. 'Ernst' aan [Fritz Besser], 12.8.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 10). 88. [Fritz Besser] aan "beste vrienden" [wellicht Josef Weber en Karl Molle], 1.2.1938 (AMSAB, ALDL, nr. 22). 89. [Fritz Besser] aan [Otto Schüssler], 19.4.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26) en kopie van [?] aan [Josef Weber], wellicht herfst 1938 (AMSAB, ALDL, nr. 11). 90. FRITZ BESSER, *Meine Überlebnisse...*, p. 82. 91. PETER BERENS, *Trotzkisten gegen Hitler...*, p. 128. 92. Omzendbrief [Fritz Besser] aan het 'voorlopig secretariaat' van de IKD, 17.6.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 11)].

93. Zie verschillende brieven en omzendbrieven in AMSAB, ALDL, nr. 10 en 17.

Johre en co dominant waren, wilde er niet van weten. De partij beschouwde het nieuwe tijdschrift *Der Einzige Weg* niet zonder reden als een directe concurrent voor *Unser Wort* en als een vehikel van de ‘centristische’ oppositie. Het stopzetten van de broodnodige financiële steun van mecenas ‘A. Rops’ werd als regelrechte chantage ervaren. Anderzijds kon zelfs Karl Molle, die behoorde tot het Johre-Fischer kamp, niet ontkennen dat *Unser Wort* steeds onregelmatiger verscheen en bijna niemand zich nog om de redactie bekommerde. Omdat *Dynamo-Verlag* niet de IKD, maar wel de Vierde Internationale toebehoorde, waren de Antwerpse IKD-emigranten wel verplicht de administratie van *Der Einzige Weg* op zich te nemen. Ondanks alle compromisvoorstellen had Besser er na vier nummers genoeg van. Einde maart 1938 weigerde hij om nog langer voor *Der Einzige Weg* een vinger uit te steken.

Fritz Bessers tegen IS-man Rudolf Klement gerichte verslag *Der Einzige Weg. Eine Bilanz* (1 juli 1938) ontketende een zoveelste bittere polemiek. De zaak nam echter een lugubere wending. Klement verdween kort daarop in Parijs. Twee zakken met verminkte lichaamsdelen werden einde augustus in de Seine gevonden. Het politieonderzoek wees uit dat Klement verschrikkelijk was gemar-

teld. Wat overbleef van zijn lichaam werd door Franse kameraden geïdentificeerd. Zijn hoofd werd nooit gevonden⁹⁴. “De impact van die zinloze gruweldaad op de auteur [van het verslag, G.D.] is moeilijk te beschrijven⁹⁵. Besser, die zich dubbel had geplooid om zijn politieke tegenstander niettemin persoonlijk te vriend te houden, verzonk in een diepe psychologische crisis⁹⁶. Wellicht werden er daarna in Antwerpen geen nummers van *Der Einzige Weg* meer gepubliceerd.

IV. De “Existenzkampf”

Het belang van de *Existenzkampf*⁹⁷ kan nauwelijks worden overschat : ze domineerde en doorkruiste alle andere aspecten van het leven in ballingschap. Jan Foitzik noemt de precaire levensomstandigheden en wettelijke status van de emigranten terecht “een factor van de *Exilpolitik*”⁹⁸. Een IKD’er vatte het zeer treffend samen : “De kwestie van het materieel in stand houden van de emigratie bevindt zich in zo’n cruciaal stadium, dat weldra de hele politieke organisatie afhankelijk is van haar oplossing of niet-oplossing⁹⁹. Dat de *Existenzkampf* in het algemeen zo nauw verweven was met het partijpolitieke, vloeit ook voort uit het vreemdelingenbeleid. In België was werken verboden, tenzij bij de

94. Trotski en een handvol trotskisten (o.a. Georges Vereeken) hadden in juli een bizarre (vervalste) brief ontvangen, ondertekend met één van Klements oude schuilnamen, waarin met de typische stalinistische woordenschat van die tijd met Trotski werd afgerekend. Zie verschillende artikels in *La Lutte ouvrière* (7-9.1938) en WOLFGANG LUBITZ & PETRA LUBITZ, *Rudolf Klement. Biographical sketch*, beschikbaar op www.trotskyana.net (laatst geraadpleegd op 9 juni 2014). 95. FRITZ BESSER, *Meine Überlebense...*, p. 82. 96. [Fritz Besser] aan [Josef Weber], 21.8.1938 (AMSAB, ALDL, nr. 26). 97. JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 95. 98. *Idem*, p. 127. 99. “Die Frage der wirtschaftlichen Erhaltung der Emigration tritt in ein solches entscheidendes Stadium, dass von ihrer Lösung oder Nichtlösung sehr bald die ganze politische Organisation abhängt”. [Karl Molle] aan ‘Pierre’ [wellicht Franz Meyer], 19.12.1935, (AMSAB, ALDL, nr. 2).

gratie van de Openbare Veiligheid en na het verkrijgen van een speciale vergunning door de werkgever. Illegale emigranten konden natuurlijk al helemaal geen werkvergunning bemachtigen¹⁰⁰. Emigranten mochten evenmin aanspraak maken op de Openbare Onderstand. Particuliere hulpverlening (door individuen of organisaties) was dus de norm, en het hoeft niet te verbazen dat die solidariteit onbegrensd noch onvoorwaardelijk was.

Wat basisbehoeften betreft, stonden de IKD'ers er niet goed voor. "Het gaat onze plaatselijke vrienden allemaal tamelijk slecht: we leven allen – zonder uitzondering – van de hand in de mond"¹⁰¹. Sommigen ontvingen af en toe geld van ouders en vrienden. Pakjes van bezorgde familieleden bereikten de emigranten via koerier Paul Maaß. Maar de emigranten ontsnapten de bitterste armoede vooral dankzij lokale kameraden. Franz Meyer en zijn verloofde Else Bormann woonden in 1935 en 1939 een tijd bij Beresch Nissenbaum, zijn vrouw Alzbeta en hun tienerdochter Ida. Ook Walter Besser had er even gewoond. De deur van de Nissenbaums stond altijd open voor de IKD'ers, die er vaak kwamen eten. Oskar Kramer en zijn vrouw Hildegard Weidemann woonden bij een zekere mevrouw Van Hove. De emigranten konden eveneens terecht bij vrienden zoals Léon De Lee en het koppel Max Eiseman en Sara Zeelander. Het huis van de familie Mandel aan de Cruyslei in Deurne werd zelfs

een echte ontmoetings- en vergaderplaats voor Belgische, Duitse en zelfs Oostenrijkse trotskisten¹⁰². Hermann Bortfeldt kreeg er tijdelijk onderdak, Else Bormann kluste er bij in het huishouden, en vader Mandel vond voor zijn vriend Besser zelfs een lokaal om ongestoord te kunnen werken¹⁰³.

Ook in Brussel stonden mensen paraat. Begin 1937 ving het koppel Camille Loots en Nora Saxe, beiden actief in de jeugdafdeling *Jeunesses socialistes-révolutionnaires* en later de PSR, voor een tijdje Erika Hinze, Hedwig Rittelmeyer en Max Laufer in hun huis in Anderlecht op. Zowel Rudolf Klement, Erwin Wolf als Max Laufer hadden op een bepaald moment onderdak gekregen van Guillaume Theuninck, lid van de Brusselse PSR. Ook Walter Besser woonde, na op het nippertje de Belgische politie te zijn ontlopen, vanaf einde januari 1939 bij deze slager uit Etterbeek. De Brusselse Elisabeth Van Jessel, verloofd met Paul Maaß, gaf de IKD'ers af en toe eten mee. 'Schneider' leefde mogelijk een tijdje bij Georges Vereeken. De wrange grapjes van 'Charles' over het ongedierte in zijn matras ("*meinem zoologischen Bett*"¹⁰⁴) tonen de misère aan die vele emigranten geproefd hebben. De steun van de Belgen moet trouwens niet worden overschat. In januari 1937 werd niemand van de Brusselse PSR-afdeling – Camille Loots en Nora Saxe uitgezonderd – bereid gevonden om Laufer, Erika Hinze of Rittelmeyer te helpen. Klement

100. GERTJAN DESMET, *Jugé indésirable...*, p. 433. **101.** "Unsere hiesigen Freunden gehts allen assez schlecht: wir leben alle – ohne Ausnahme – von der Hand in den Mund" [Franz Meyer] aan [Heinz Epe], 29.6.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 24)]. **102.** Het gaat om een handvol militanten van de *Revolutionäre Kommunisten Österreichs*, de Oostenrijkse afdeling van de IKL. Zie ook JAN-WILLEM STUTJE, *Ernest Mandel...*, p. 24. **103.** JAN-WILLEM STUTJE, *Ernest Mandel...*, p. 23-30.

104. 'Charles' aan [Franz Meyer], 4-5.1936 (AMSAB, ALDL, nr. 8).

Enkele spotprenten van Franz Meyer, getiteld "onzeker bestaan door het tekenen van politieke karikaturen voor Belgische en Nederlandse revolutionaire pers" (boven) en "poging tot legalisering" (onder). (Franz Meyer, *Flucht aus Deutschland. Bilder aus dem Exil*, Frankfurt.a.M., 1984 p. 8-9)

sneerde “met de solidariteit is het hier te lande slecht gesteld”¹⁰⁵. Maar wellicht waren doorsnee militanten gewoon niet in staat iemand langdurig te ondersteunen.

Sommige IKD-emigranten verklaarden aan de Vreemdelingenpolitie geholpen te worden door vluchtelingenorganisaties zoals Ezra of het Rode Kruis¹⁰⁶. Het is gezien de krappe budgetten van dergelijke comités echter onduidelijk of het om louter juridische, dan wel materiële bijstand ging. De PSR richtte in september 1937 zelf een *Fonds de Solidarité Internationale* op dat zich tot ambitieus doel stelde de slachtoffers van “de kapitalistische repressie en de contrarevolutie” te helpen¹⁰⁷. Hoewel het zich expliciet profileerde als hulporganisatie voor emigranten, vonden we slechts enkele indirecte aanwijzingen dat IKD’ers door dit fonds geholpen werden¹⁰⁸. De Rode Hulp was in elk geval geen optie. KPD/KPÖ-emigranten konden daarentegen

wel rekenen op materiële hulp van het IRH-netwerk, hoe minimaal ook¹⁰⁹. Er zijn indicaties dat de IKD’ers geprobeerd hebben om het Komintern-apparaat in hun voordeel te gebruiken. Rudolf Klement bijvoorbeeld vroeg Walter Besser in december 1936 om een afgestempelde lidkaart van de Rode Hulp, “als test”¹¹⁰. Volgens Herbert Wehner, lid van het Politburo van de KPD, waren binnen de Belgische IRH trotskisten actief¹¹¹.

De emigranten probeerden hun schamele inkomen op elke mogelijke manier aan te vullen. ‘Charles’ vond begin oktober 1935 ergens een voltijdse maar slecht betaalde job¹¹². Walter Besser verdiende wat bij door pianoles te geven. Henri Mandel zorgde voor leerlingen, waaronder zijn zonen Ernest en Michel¹¹³. De situatie van Franz Meyer illustreert opnieuw hoezeer de politieke lijn van de Duitse emigranten hun

105. “(...) mit der Solidarität scheint es hierzulande nicht sehr weit her zu sein” [[Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 29.1.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17)]. **106.** We hebben geen informatie over waarom precies deze eerder ‘apolitieke’ vluchtelingenorganisaties gekozen werden. De sociale controle binnen politieke vluchtelingenorganisaties zoals de Rode Hulp en het Matteotti-fonds, die nagingen of kandidaat-vluchtelingen effectief gekend stonden als communistische resp. sociaaldemocratische militanten, zou een verklaring kunnen zijn. De trotskisten functioneerden binnen een eigen organisatie en vielen dus mogelijk bij voorbaat al uit de boot. **107.** [JOSEPH] PETERS, “Fonds de Solidarité internationale. Solidarité pour les combattants du Socialisme!”, in *La Lutte ouvrière*, 4.12.1937. **108.** In juli 1938 werd in *La Lutte ouvrière* een oproep gelanceerd om geld in te zamelen voor “twee van onze kameraden die de kerkers van de Gestapo ontsnapt zijn”. Fritz Besser heeft het fonds in april 1939 wellicht om financiële hulp gevraagd om zijn emigratie naar Engeland te bekostigen [S.N., “Un Appel du FSI”, in *La Lutte ouvrière*, 2.7.1938; [Fritz Besser] aan [Josef Weber], 1.4.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26)]. **109.** Keerzijde van de medaille was de *quid pro quo* mentaliteit en de ijzere discipline. De KPD-emigranten werden opgedragen partijkranten en steunzegels te verkopen, wat hen – wegens het verbod op politieke activiteit voor vluchtelingen – niet alleen in de problemen kon brengen met de autoriteiten, maar ook leidde tot uitsluiting en lastercampagnes voor wie dit niet volhield (GERTJAN DESMET, *Weil Belgien...*). **110.** [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 13.12.1936 (AMSAB, ALDL, nr. 17). **111.** [Herbert Wehner], *Zu den Kaderfragen der KPD*, 22.1.1937, afgedrukt in REINHARD MÜLLER, *Herbert Wehner. Moskau 1937, Hamburg, 2004*, p. 299. Wehner is, gezien zijn betrokkenheid bij de interne zuiveringen van de KPD, weliswaar geen onverdachte bron. **112.** ‘Charles’ aan [Fritz Besser], 6.10.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 8). **113.** JAN-WILLEM STUTJE, *Ernest Mandel...*, p. 25.

levensvoorwaarden rechtstreeks beïnvloedde. Meyer had aan de vermaarde *Folkwangschule* in Essen een opleiding als beeldend kunstenaar genoten¹¹⁴. De Nederlandse en Belgische trotskisten konden zijn linoleum- en houtsneden bijzonder waarderen. Meyers oeuvre is dan ook terug te vinden in hun pers en propaganda. Aanvankelijk kreeg hij regelmatig opdrachten van Nederlandse links-radicalen organisaties (waarin Henk Sneevliet een voorname rol speelde) zoals het NAS en de RSAP. In België tekende hij voor onder meer *Spartacus*, *Spartakus*, *Révolution*, *Klassenstrijd*, *La Lutte ouvrière* en *Contre le Courant*. Erwin Wolf en Rudolf Klement beloofden hun internationale contacten aan te spreken om Meyer meer opdrachten te bezorgen – trotskistische groepen gaven overal wel een krant of tijdschrift uit. Zelfs de reclamesector en de verachte burgerlijk-progressieve bladen werden overwogen¹¹⁵.

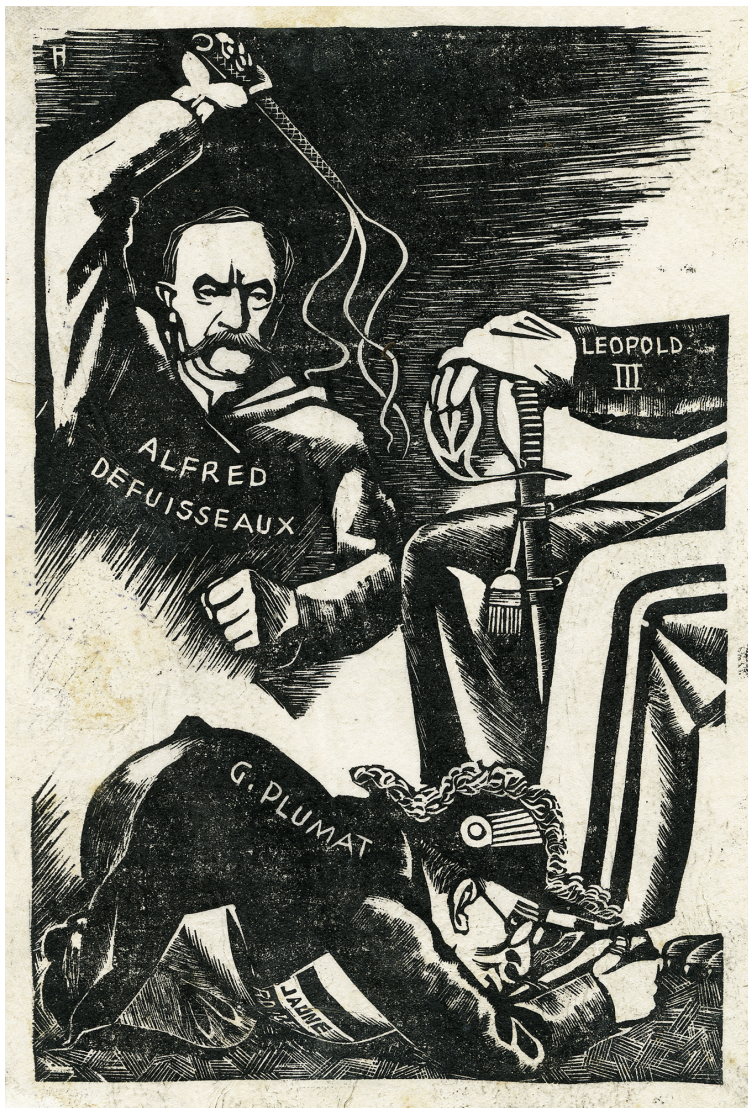
De politieke zigzag van de IKD had echter negatieve gevolgen. Ingrijpender voor Franz Meyer dan de eerdere distantiëring van Georges Vereeken (zie hoger) was het conflict met de RSAP. Meyer besteedde in 1935-1936 zijn tijd grotendeels aan tekeningen in opdracht van RSAP-leider Henk Sneevliet. Meyer bromde "die eeuwige knipsel- en tekenarij hangt mij zowat de keel uit"¹¹⁶. Zijn kari-

katuren brachten hem weliswaar financieel niet bijzonder veel op, maar het was nog altijd beter dan niets. Bij het losbarsten van de IS-campagne tegen Sneevliet en co boycotte de RSAP haar voormalige huistekenaar. Eigen schuld, aldus Rudolf Klement : hij had maar niet achter de rug van zijn opdrachtgever moeten manoeuvreren. Klement vond al langer dat Meyer zijn pen "prostitueerde" voor Sneevliet¹¹⁷. De met het IS geallieerde linkse oppositie in de RSAP beloofde Meyer wel tekenwerk, maar "zoveel als het NAS stuurde kunnen wij natuurlijk niet opbrengen"¹¹⁸. Omdat de RSAP blijkbaar geen andere tekenaar vond, kreeg Meyer kort nadien weer af en toe opdrachten. De band met Sneevliet en co werd echter nooit meer dezelfde. "Het einde van mijn verhouding met Sneevliet laat zich toch merkbaar voelen"¹¹⁹.

Nadat Franz Meyer in 1939 al ettelijke maanden tevergeefs wachtte op achterstallig commissieloon, schreef hij op onderdanige toon aan RSAP'er A. Oosterbaan (schuilnaam van Theo van Driesten)¹²⁰. Meyer smeekte hem om snel het geld op te sturen – "Vergeet niet, dat wij met het beetje, dat ik door tekenen kan verdienen, ons hele levensonderhoud moeten voorzien. Het recht, om hier legaal te werken, heb ik er helaas niet [*sic*]"¹²¹. De Nederlanders waren niet de enige wanbetalers. In augustus

114. DICK DE WINTER, *Franz Holß. Kunstenaar op de vlucht voor Hitler*, Breda, 2001, p. 18.

115. [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 24.8.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). 116. "*Diese ewige Schnipselei und Zeichnerlei hängt mir nachgerade zum Halse heraus*" [[Frank Meyer] aan [Karl Molle en Josef Weber], 2.4.1936 (AMSAB, ALDL, nr. 2)]. 117. [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 17.7.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). 118. [Gerrit De Wilde] aan [Fritz Besser], 8.9.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 10). 119. "(...) *das Ende meines Verhältnisses mit Sneevliet macht sich doch recht empfindlich bemerkbar...*" [[Franz Meyer] aan [Heinz Epe], 29.6.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 24)]. Zie ook de scherpe daling in aantallen gepubliceerde prenten van Meyer in de pers van het NAS/de RSAP, weergegeven in DICK DE WINTER, *Franz Holß...*, p. 31. 120. DICK DE WINTER, *Ab Menist, revolutionair-socialistisch vakbondsleider, politicus en verzetsstrijder*, Delft, 2010, p. 189 n. 334. 121. [Franz Meyer] aan [Oosterbaan], 2.6.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 24).

Georges Plumet, burgemeester van Quaregnon, gaat plat op de buik voor de 'filofascistische' koning Leopold III. Socialistisch leider Alfred Defuisseaux staat klaar om hem te geselen. Tegen deze affiche werd klacht ingediend, met huiszoekingen bij onder meer Léon De Lee tot gevolg. De affiche werd ontworpen door Franz Meyer en verscheen in La Lutte ouvrière, 13 november 1937. (AMSAB -JSG)

1937 verontwaardigde Rudolf Klement zich over de PSR – waarin "Sneevliets gendarmerie"¹²² Georges Vereeken heel wat invloed had – die Meyer, ogenschijnlijk om principiële redenen, weigerde te vergoeden voor zijn getekende propaganda. "Hoe idioot zijn ze toch!" vloekte Klement. "De heertjes laten zich door Vereeken bij de neus nemen"¹²³.

Vrienden bezoeken was bij gebrek aan geld één van de weinige vormen van afleiding en een goed middel tegen de eenzaamheid. Franz Meyer en Walter Besser belandden 's avonds vaak bij Beresch Nissenbaum, die hen in een "mengsel van Jiddisch en Duits, gekruid met stukjes Vlaams en Frans" met zijn anekdotes en schunnige moppen entertainte¹²⁴. Bij de Mandels viel altijd iets te eten, en Henri Mandel was een geboren verteller. Naar de doortocht van koeriers of bezoek van kameraden werd uitgekeken om bij te praten en het laatste nieuws uit de *Heimat* te aanhoren. De IKD'ers maakten ook zelf uitstapjes. Zo werden in de zomer van 1935 plannen gesmeed om aan de kust te gaan kamperen. Nieuwpoort beviel 'Schneider' het best : op de sociaaldemocratische kampeerterreinen dacht hij immers beter beschermd te zijn tegen "verrassingen"¹²⁵. Dat eenzaamheid en isolement nooit veraf waren, bewijst overigens

het belang dat gehecht werd aan post. Talloze brieven openden met excuses voor het late antwoord – papier, inkt, en postzegels waren immers duur – en sloten af met 'schrijf snel!'. De heimwee groeide alleen maar als "zu aller Scheisse auch noch die Scheisse der ausbleibende Post kommt"¹²⁶.

V. Regularisatie : een "valstrik"?

Het Belgische vreemdelingenregime maakte de zaken er niet eenvoudiger op. Slechts voor zeven emigranten vonden we een vreemdelingendossier terug¹²⁷, wat doet vermoeden dat de rest zich nooit aangemeld had. Deze IKD'ers, bijna zonder uitzondering illegaal het land binnengekomen, hadden geprobeerd hun verblijf te regulariseren. Weinigen werden effectief erkend als *réfugié politique* – en al zeker niet voor lang.

Else Bormann was in België aangekomen met een Nederlands toeristenvisum dat ze regelmatig verlengde. Karl Molle raadde Bormanns vriend Franz Meyer (tevergeefs) aan om haar een schijnhuwelijk te laten sluiten met een Belgische kameraad : dan lagen de Belgische nationaliteit, correcte verblijfsdocumenten en het recht om te werken binnen handbereik¹²⁸. Erika Hinze, Max Laufer en Hedwig Rittelmeyer waren begin

122. Zie o.a. [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 12.8.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17) en [Fritz Besser] aan "beste vrienden" [wellicht Irene en Gerrit De Wilde], 20.8.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 10). **123.** "Wie BLOED sie doch sind! (...) Die Herrschaften lassen sich von Vereecken an der Nase führen" [[Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 2.8.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17)].

124. FRITZ BESSER, *Meine Überlebnisse...*, p. 2. **125.** 'Schneider' aan [Franz Meyer], 4.8.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 8). **126.** [Josef Weber] aan [Franz Meyer], 14.5.1936 (AMSAB, ALDL, nrs. 7 en 24). **127.** Het gaat om Fritz Besser, Else Bormann, Erika Hinze, Oskar Kramer, Max Laufer, Franz Meyer en Hedwig Rittelmeyer. Voor Erwin Wolf bestaat ook een vreemdelingendossier, maar het bevat geen stukken waaruit blijkt dat hij zijn verblijf heeft proberen te regulariseren.

128. [Karl Molle] aan [Franz Meyer], 6.5.1936 (AMSAB, ALDL, nr. 2).

1937 samen de asielpcedure begonnen. Alleen Hinze kon tot 1940 legaal in België blijven. Rittelmeyer en Laufer grepen naast erkenning als politiek vluchteling¹²⁹. Kramer en zijn vrouw kregen een verblijfsvergunning. 'Charles' werd ondanks regularisatiepogingen uitgewezen en zou zich uiteindelijk naar Frankrijk hebben begeven¹³⁰. Walter Besser werd door de Vreemdelingenpolitie als 'Joods vluchteling' beschouwd – een list van deze filosemiet uit Remscheid – en kreeg daarom enkele weken om zijn emigratie te regelen. Hij nam nooit contact op met het Joodse vluchtelingencomité en leefde vanaf de zomer van 1935 illegaal.

Beroepsrevolutionairen Rudolf Klement en Erwin Wolf hadden niet de moeite gedaan zich aan te geven. Als naaste medewerkers van Trotski wisten ze heel goed wat voor lege doos 'asielrecht' kon zijn. Met vervalste papieren of identiteitskaarten van Belgische kameraden kon al heel wat worden opgelost. Klement vond de regularisatiepogingen van de IKD'ers naïef : ze zouden volgens hem snel genoeg merken wat voor een valstrik (*Falle*) het was¹³¹. Deze handvol cases verschillen onderling vrij sterk door het groot aantal variabelen (migratietraject, datum van aankomst, nationaliteit, type reis- en verblijfs-

documenten), wat veralgemening zoals met de stalinistische emigratie bemoeilijkt. Maar dat de meeste IKD-emigranten een legale status hadden¹³², zoals Peter Berens schrijft, klopt in elk geval niet voor België.

Misschien interessanter dan de aard van de papieren die ze op zak hadden, is de impact van de ideologie en politieke organisatie op het wettelijk statuut van de emigranten. Als trotskisten behoorden ze ontegensprekelijk tot het kamp van de 'subversieve' vreemdelingen. Walter Besser, Franz Meyer en Else Bormann – in België aangekomen vóór 1936, wanneer radicaal-linkse vluchtelingen nog geen kans maakten op een permanent verblijf – ontweken de vervelende consequenties daarvan door zich als 'sociaaldemocraat' te camoufleren. Meyer kon in 1935 blijkbaar een verblijfsvergunning bemachtigen door tussenkomst van Camille Huysmans, wiens sympathie voor de antifascistische vluchtelingen bekend was. Een interventie van Huysmans redde wellicht ook Besser van uitwijzing¹³³. In januari 1937 daarentegen hoefden Erika Hinze, Max Laufer en Hedwig Rittelmeyer hun politieke identiteit niet meer voor de Openbare Veiligheid te verbergen. Linkse revolutionairen konden toen immers aanspraak maken op politiek asiel¹³⁴. De

129. Max Laufer werd niet erkend omwille van zijn Poolse nationaliteit. Hedwig Rittelmeyer kreeg wellicht niet het statuut van politiek vluchteling omdat ze eerst langs Nederland was gegaan en België dus niet het 'eerste asielland' was (GERTJAN DESMET, *Jugé indésirable...*, p. 432; ARA, ID, nrs. A.228.155 en A.228.156). **130.** [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 5.3.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). Bij gebrek aan een naam hebben we van 'Charles' geen vreemdelingendossier gevonden om Klements informatie in deze brief te verifiëren. **131.** Zie o.a. [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 29.1.1937, 11.2.1937 en 5.3.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). **132.** PETER BERENS, *Trotskisten gegen Hitler...*, p. 89. **133.** ARA, ID nrs. A.115.314, A.197.056 en A.147.935. In een brief aan Fritz Besser verwijst 'lange Ernst' zelfs expliciet naar de "*Hilfe der Sozial. Burgemeister*" ['Ernst' aan [Fritz Besser], 3.10.1935 (AMSAB, ALDL, nr. 3)]. **134.** GERTJAN DESMET, *Jugé indésirable...* Oskar Kramer was een uitzondering : hij gaf zich in 1938 nog steeds uit voor sociaaldemocraat (ARA, ID nr. A.307.344).

entrisme-tactiek speelt hier wellicht nauwelijks een rol. We gaven al voorbeelden waaruit blijkt dat de IKD'ers goed wisten dat de sociaaldemocratie doorgaans gunstig(er) stond tegenover de linkse Duitse vluchtelingen dan katholieken en liberalen.

Het wettelijk statuut van de emigranten beïnvloedde *mutatis mutandis* ook hun politieke speelruimte. In volle *entrisme*-kwestie merkte Erwin Wolf op dat, omdat vreemdelingen noodzakelijkerwijs op de achtergrond moesten werken, het onvermijdelijk was dat hun acties door Belgen als "intrigerend" en "ondermijnd" werden beschouwd. Hij waarschuwde: "als emigranten moeten jullie toch extra voorzichtig zijn"¹³⁵. Het wegvallen in 1939 van Fritz Besser en Franz Meyer naar aanleiding van een reeks huiszoeken hield rechtstreeks verband met hun verblijfsstatus: illegaal Besser had valse papieren op zak, en de als vluchteling erkende Meyer had het verbod op 'politieke activiteit' overtreden, met zijn arrestatie en internering als gevolg¹³⁶. Het verdwijnen van militanten van dat kaliber had natuurlijk gevolgen voor de activiteit van de IKD in België.

Hoewel het Belgische vreemdelingenbeleid dus zeker de politieke bewegingsruimte beïnvloedde, lijkt het niet determinerend te zijn geweest. Eén indicatie is de briefwisseling, waarin de sporadische opmerkingen over pakweg het verkrijgen van verblijfs-

documenten in scherp contrast staan met de massa aan bedenkingen over politieke kwesties en dagelijkse bekommernissen. Het vreemdelingenbeleid van de Duitse buurlanden werd blijkbaar gezien als een vervelende, maar niet onoplosbare hindernis van een leven in *Exil*. Een tweede voorbeeld vinden we naar aanleiding van het conflict rond *Der Einzige Weg*. Rudolf Klement stelde toen aan Fritz Besser voor om ter ondersteuning van de administratie "als de gelegenheid zich aanbiedt" een nieuwe kameraad in Antwerpen "te vestigen". De vrouw van 'Julik' was bereid om daarvoor naar België te komen¹³⁷.

Het vluchtelingenbeleid van de Duitse buurlanden kwam in de discussie nauwelijks aan bod. Hun taalgebruik – "vestigen" (*ansiedeln*), "verhuizen" (*übersiedeln*) – suggereert overigens een eerder actieve opstelling in plaats van een passief 'ondergaan'. Ten slotte valt ook de relatief grote mobiliteit van de emigranten op, zelfs rekening houdend met de vaststelling dat het om jonge, eerder ongebonden militanten ging. Met valse papieren of geleende identiteitsbewijzen werden in het buitenland af en toe kameraden en familie bezocht. Zo logeerde Franz Meyer enkele keren bij zijn vriend en schoonbroer Karl Molle in Frankrijk. In 1937 ging hij zelfs een paar weken naar Nederland om mee te helpen met de verkiezingscampagne van de RSAP¹³⁸. De 'werkbezoeken' aan België van leden van

135. "(...) weil Ihr als Emigranten ummer nur hintenrum arbeiten koennt, Euch nie an die Oeffentlichkeit direkt wenden koennt und es daher unvermeidlich ist dazu (...) Eure Arbeit als 'Wuehlarbeit' und 'intrigieren' aufgefasst wird" [[Erwin Wolf] aan de Antwerpse groep, 6.1.1936 (AMSAB, ALDL, nr. 8)]. 136. Zie de vreemdelingendossiers van Fritz Besser en Franz Meyer, resp. ARA, ID nr. A.115.314 en A.147.935. 137. [Rudolf Klement] aan [Fritz Besser], 1.2.1938 en 5.3.1938, beide in AMSAB, ALDL, nr. 17. 138. Zie o.a. DICK DE WINTER, *Franz Holß...*, p. 30. Tekenaar Franz Meyer had zijn verlopen verblijfsdocumenten zelf aangepast.

de IKD-leiding (Jozef Weber, Otto Schüssler) en het IS (Rudolf Klement, Erwin Wolf) in Parijs werden al aangehaald. Het dynamisch karakter van het *Exil* wordt hier opnieuw door bevestigd.

De mobilisatie van het 'transnationale' trotskistische netwerk verbreedde gevoelig de waaier aan emigratiemogelijkheden en maakte dus vaak het verschil. Anton Grylewicz ('Zeman'), de nestor van de IKD, was in juli 1937 in Praag verklikt door KPD-militanten. Hij werd door de Tsjechoslovaakse overheid gearresteerd en beschuldigd van spionage. De Sovjetdiensten zouden ook plannen smeden om hem in een soort 'Praagse schijnproces' op te voeren¹³⁹. Via de gealarmeerde IKD-emigratie werd geld ingezameld voor een goede advocaat. Bovendien werden de groepen in Zürich, Oslo, Antwerpen en Kopenhagen, nadat Grylewicz ontsnapt en ondergedoken was, gevraagd om informatie te geven over hun gastland – van het vluchtelingenstatuut tot de perspectieven op legaal of zwart werk en de veiligheid binnen emigrantenmilieus¹⁴⁰.

Een gelijkaardig scenario ontvouwde zich na de arrestatie en internering van 'lange Ernst' (in Amsterdam). Idem dito voor het vertrek van 'Ocojo' naar Londen : bij de Belgen werd geld ingezameld en de Engelse kameraden dokterden een plan uit om hem het Verenigd Koninkrijk binnen te krijgen. Fritz Besser, die al

deze campagnes mee had uitgevoerd, aarzelde niet toen het voor hem tijd werd België te verlaten. Hij schreef kameraden, bevriende afdelingen en kennissen van over de hele wereld aan. Militanten van de Amerikaanse *Socialist Workers Party* informeerden hem over de asielpcedure, de noodzakelijke *affidavits* en de visumquota voor Duitse emigranten. Weber stelde hem zelfs voor om Trotski naar Mexico te vergezellen¹⁴¹. Besser kwam uiteindelijk in Londen terecht. Hij had de benodigde geldsom in Belgische franken, Nederlandse gulden en Noorse kronen dankzij kameraden en sympathisanten bijeen kunnen sparen. Engelse militanten zorgden voor opvang en onderdak.

De geïmproviseerde 'emigratiepolitiek' van de jonge Vierde Internationale zorgde in de lente van 1939 overigens voor wrevel in eigen rangen. Het ergerde Fritz Besser dat niet zijn vrouw maar wel 'Jetty' – nochtans ook geen emigrante – op de lijst stond om naar Londen te worden gestuurd¹⁴². Franz Meyer beklagde zich over het getreuzel in dat soort prangende kwesties. "Vroeger was het evident dat de bolsjewistische emigratie naar die landen ging waar de voorwaarden voor [politiek, G.D.] werk het gunstigst waren; vandaag, in onze internationale, is de emigratiekwestie blijkbaar een heel speciaal probleem, waarover in het lang en het breed moet gediscussieerd en gestemd worden ... Begrijpe wie kan"¹⁴³.

139. PETER BERENS, *Trotzkisten gegen Hitler...*, p. 199; JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 276.

140. [Rudolf Klement] aan de kameraden [Walter Nelz], [Heinz Epe], [Fritz Besser] en [Georg Jungclas], 16.11.1937 (AMSAB, ALDL, nr. 17). 141. [Jozef Weber] aan [Fritz Besser], 11.5.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26). 142. [Fritz Besser] aan [Max Laufer], 'Hemo' en 'Jëfi', 15.5.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26). 143. "Früher verstand es sich von selbst, dass die bolschewistische Emigration in die Länder übersiedelten, die ihn die besten Arbeitsmöglichkeiten gewährleistete, heute, in unserer Internationale, ist die Frage der Uebersiedlung anscheinend ein ganz besonderes Problem, über das des langen und breiten diskutiert und abgestimmt werden muss... Das verstehe, wer kann" [[Franz Meyer] aan [Heinz Epe], 26.6.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 24)].

Stalin als bloeddorstige tijger op zoek naar verse prooien. Vele revolutionairen en bolsjewieken van het eerste uur (Smirnov, Kamenev, Zinoviev) werden al verslonden. Spotprent door Franz Meyer, s.d. (AMSAB -ISG)

Al deze voorbeelden tonen niet alleen de meerwaarde aan van transnationale netwerken zoals de (latere) Vierde Internationale. Ook de mobiliteit en de *agency* van de emigranten, die alles behalve passieve toeschouwers waren waarop gehandeld werd, wordt opnieuw benadrukt.

VI. “Vervolgd door het bruine en rode fascisme”

De veiligheidskwestie gaf de *Existenzkampf* nog een extra dimensie. Net zoals alle andere vreemdelingen werden de IKD'ers door de Belgische overheid in de gaten gehouden. De surveillance van ‘staatsgevaarlijke’ vreemdelingen werd elders al uitgewerkt¹⁴⁴ en is hier minder van belang. We gaan met enig voorbehoud akkoord met Jan Foitziks stelling dat emigranten de politiediensten van hun gastland vaak onderschatten¹⁴⁵. Hoewel ze zeker hun voorzorgen namen – discrete postbussen, valse namen, schuiladressen, een gezonde dosis achterdocht – en slechts van een handvol een dossier bestond bij de *Sûreté de l'État*¹⁴⁶ of gerechtelijke politie, brachten

de Belgische politiediensten de lokale IKD de zwaarste slagen toe.

Het bijna volledig neutraliseren van IKD-Antwerpen ving begin 1939 aan. De emigranten waren blijkbaar voorzichtig genoeg om tot dan relatief ongestoord te werken¹⁴⁷. Uit haar documentatiedossiers blijkt dat de Antwerpse gerechtelijke politie – dankzij informanten, huiszoekingen en ondervragingen van sleutelfiguren zoals Léon De Lee – relatief goed geïnformeerd was over de trotskistische beweging.

1939 leek een cruciaal jaar. Einde januari 1939 zou een golf van huiszoekingen in het trotskistische milieu zijn uitgevoerd¹⁴⁸. Fritz Besser, illegaal sinds 1935, werd op 21 januari bij een routinecontrole met valse papieren aangetroffen, waaronder een identiteitskaart van de gekende trotskist Lode Polk. Zijn woonst werd daarop binnenstebuiten gekeerd en het bezwarend materiaal meegenomen¹⁴⁹. Besser ontsnapte echter aan arrestatie, dook onder bij Guillaume Theuninck in Brussel en kon in mei 1939 naar Londen ontkomen¹⁵⁰. Max Eisemman en Sara Zeelander, die op

144. Zie o.a. GERTJAN DESMET, *Jugé indésirable...*; ID., *Weil Belgien...*; FRANK CAESTECKER, *Ongevenste Gasten...*; RUDI VAN DOORSLAER & ETIENNE VERHOEYEN, “L’Allemagne nazie, la police belge et l’anticommunisme en Belgique (1936-1944) – un aspect des relations belgo-allemandes”, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 1986 (1-2), p. 61-126. **145.** JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 95. **146.** Zie de referenties naar de dossiers met een ‘S.E.’-nummer op de omslagen van de vreemdelingendossiers van Fritz Besser, Franz Meyer, Beresch Nissenbaum, en Sara Zeelander (ARA, ID, nrs. A.115.314, A.147.935, 1.123.856 en A.126.310). **147.** Een uitzondering was Beresch Nissenbaum, IKD-sympathisant en vriend van Franz Meyer en Fritz Besser. Hij werd al in juni 1936 bij KB uitgewezen voor stakingsfeiten. Sindsdien woonde hij in Parijs. Zijn vrouw en dochter bleven achter in Antwerpen. De uitgave van Duitstalige propaganda had overigens al vanaf 1937 de aandacht van de gerechtelijke politie op Léon De Lee en zijn uitgeverij gevestigd. **148.** [Fritz Besser] aan [Otto Schüssler], 19.4.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 26). Ook bij Belgische kameraden waren huiszoekingen uitgevoerd. Het blijkt overigens dat Schüssler, één van de IKD-leiders, tot de dag voordien bij Besser op bezoek was. **149.** *Ibidem*. Volgens Franz Meyer kon het belangrijkste materiaal echter van de gerechtelijke politie gered worden [[Franz Meyer] aan [Heinz Epe], 29.6.1939 (AMSAB, ALDL, nr. 24)]. **150.** Zie de briefwisseling in AMSAB, ALDL, nrs. 24 en 26.

hetzelfde adres hadden gewoond, probeerden de dag erop een aantal zaken te recupereren maar werden door de huisbazin verklikt. De daarop volgende huiszoeking bracht genoeg aan het licht om hen uit te wijzen¹⁵¹. In september 1939 was het de beurt aan Franz Meyer. Briefwisseling, in augustus 1939 gevonden bij Victor Auquier, zou de recherche op het spoor gebracht hebben van Léon De Lee en Meyer¹⁵². Bij hen werd op 2 september 1939 een huiszoeking uitgevoerd. Opnieuw werd heel wat bezwarend materiaal gevonden¹⁵³. Meyer werd opgepakt en opgesloten in Vorst. In november werd deze "gevaarlijke communist" in Merksplas geïnterneerd¹⁵⁴.

De onderzoeken die uiteindelijk leidden tot het buitenspel zetten van de meest actieve IKD-militanten in Antwerpen samen met enkele van hun sympathisanten, maakten geen deel uit van een gecoördineerde operatie tegen de IKD. Omdat men in de loop der jaren de dossiers van enkele IKD'ers met lokale militanten en organisaties had weten te verbinden¹⁵⁵, bleven de acties tegen het Belgische trotskisme niet zonder weerslag voor de Duitsers. Hun confrontatie met

het politieel-gerechtelijk apparaat was slechts een kwestie van tijd. Eén van de kenmerken van het (politieke) *Exil* was nu eenmaal dat het ging om sterk gepolitiseerde, georganiseerde tegenstanders van het Duitse regime.

Eveneens Duitse en Sovjetrussische diensten hielden de trotskisten in het oog. We vonden slechts een handvol verwijzingen naar acties van de Gestapo in de directe omgeving van de IKD-emigranten. De arrestatie van de bevriende koerier Paul Maaß in Duitsland betekende in elk geval een morele opdoffer. De aaneenschakeling van arrestaties en huiszoekingen door de Gestapo waardoor de IKD in Duitsland eind 1935 zowat implodeerde, evenals de 'trotskistenprocessen' (onder meer in Magdeburg), maakte het overduidelijk dat de nazi-repressie niet te onderschatten viel. Hoewel de surveillance van de numeriek veel belangrijkere stalinistische emigratie in België wellicht prioritair was, had het Derde Rijk vanzelfsprekend ook interesse in de trotskistische beweging. Uit recent (her) ontdekt archief van de Duitse ambassade in Brussel blijkt dat men min of meer op de hoogte was van de communistische groe-

151. Fritz Besser, Max Eisemman en Sara Zeelander werden om politieke redenen formeel bij KB (van 1 mei 1939) uitgewezen, een praktijk die wel vaker voorkwam (GERTJAN DESMET, *Jugé indésirable...*). Eisemman en Zeelander konden, dankzij de Engelse nationaliteit van Eisemman, uitwijken naar Londen (ARA, ID, nr. A.126.310). **152.** FRANZ MEYER, RODOLPHE PRAGER, *Flucht aus Deutschland...*, p. V. Victor Auquier (1912-?) was na Walter Dauge de nummer twee van de PSR in de Borinage (CATHERINE LEGEIN, *Le Parti socialiste révolutionnaire...*, p. 310-312). **153.** Franz Meyer en Else Bormann woonden op dat moment bij Alzbeta Helmova en Ida Nissenbaum, de (tweede) vrouw en dochter van Beresch Nissenbaum [Rijksarchief Beveren (RABN), PK Antwerpen 2001 C, nr. 2105]. **154.** *Note pour le dossier*, ARA, ID, nr. A.147.935. Franz Meyer kwam na Merksplas zoals zoveel gevaarlijk geachte emigranten in Frankrijk terecht. Hij belandde achtereenvolgens in de gevangenissen en kampen van Bergerac, Angoulême, Montauban, Saint-Cyprien, Certe, Le Vernet en Les Milles. Else Bormann werd opgesloten in het kamp van Gurs en het Hotel Levant (Marseille). Het koppel kon in juli 1942 met veel geluk New York bereiken (DICK DE WINTER, *Franz Holß...*, p. 33-39). **155.** RABN, PK Antwerpen 2001 C, nrs. 735, 1299, 1300, 1798, 1962, 1976 en 2105.

pen die bestonden in ons land – hoewel men niet goed klaar zag in alle ideologische nuances¹⁵⁶.

Naast de Gestapo werd ook de lange arm van het stalinisme gevreesd. Dat de KPD haar oppositie bespioneerde is bekend – vele zogeheten *Trotzkistenlisten* vielen later overigens in handen van de Gestapo¹⁵⁷. Favoriet etiket was het concept 'Trotskist-fascist-terrorist'. Dat amalgaam werd aangewend om critici van het Sovjetregime en de Komintern-lijn te brandmerken als nazistische contrarevolutionairen¹⁵⁸. De hetze bereikte een hoogtepunt tijdens de Volksfrontperiode, bij het begin van de zogeheten Moskouse processen (augustus 1936). De KPD stelde toen zelfs openlijk het asielrecht voor trotskisten in vraag, onder het motto "*elke criticus een trotskist, elke trotskist een Gestapo-agent*"¹⁵⁹.

Veelzeggend is de lijst die de Gentse afdeling van de Vlaamse Volkshulp¹⁶⁰ op 15 maart 1938 verstuurde naar de door haar en het (sociaaldemocratische) Matteotti-fonds ondersteunde emigranten. Het document bevat de namen van 16 personen die volgens

de Belgische stalinisten "Gestapo-agenten" waren, hoewel de meesten enkel omschreven werden als anarchisten, linkse sociaaldemocraten, oppositionele communisten, 'trotskisten', ...¹⁶¹. Een soortgelijke lijst werd een dag later ook in Brussel rondgestuurd¹⁶². De trotskisten konden de Gentse lijst bemachtigen, want ze duikt op in de correspondentie van IKD-Antwerpen. Een kopie werd rondgestuurd om de betrokken personen te waarschuwen. Het manoeuvre werd snel onschadelijk gemaakt: "het Matteottifonds heeft ons geconfronteerd met de stalinisten, en we konden makkelijk aantonen dat alles laster was in de stijl van de Moskouse processen"¹⁶³.

Dergelijke acties overstegen het gewoonlijke geruzie tussen de partijen. De Openbare Veiligheid kreeg de lijsten natuurlijk ook in handen – als de Volkshulp, sinds 1936 een partner in het vluchtelingenbeleid, ze al zelf niet doorstuurde. De houding van de Openbare Veiligheid was op zijn minst dubbelzinnig. Ze wist goed welke vuile spelletjes er gespeeld werden – het label 'trotskist' werd zelfs "*le slogan à la mode*" genoemd¹⁶⁴ –, maar vertoonde toch

156. Zie de briefwisseling met *Anti-Komintern. Gesamtverband deutscher antikomunistischer Vereinigungen e.V.* en diverse nota's in ARA, Archief van de Duitse ambassade te Brussel, het Duitse consulaat-generaal te Antwerpen en het Duitse consulaat te Luik, nr. 28. **157.** JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 97; PETER BERENS, *Trotzkisten gegen Hitler...*, p. 117. **158.** Zie o.a. LEO SEDOW, *Rotbuch...*, p. 11, 107-109. **159.** JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 97. **160.** Vlaamse Volkshulp was sinds eind 1936 de naam van de Internationale Rode Hulp in Vlaanderen (GERTJAN DESMET, *Weil Belgien...*, p. 110-111). **161.** Zie bv. het dossier van Wolfgang Siegfried Nelki (ARA, ID nr. A.79.069). We merken overigens op dat *geen enkele* persoon van deze lijst effectief tot de IKD behoorde. **162.** Zie bv. het vreemdelingendossier van Léon Joseph Beyer (ARA, ID, nr. 1.125.851). **163.** "*Das Matteottifonds hat aber uns den Stalinisten gegenueber gestellt und wir konnten leicht beweisen dass alles Laster nach dem Muster des Moskauer Prozesses war*" [Rondgestuurde, geannoteerde kopie door 'Werner' en 'Piet Brink' [wellicht Fritz Besser], wellicht maart 1938 (AMSAB, ALDL, nr. 11)]. **164.** Rapport 8753 van de Staatsveiligheid (19 augustus 1938) in het dossier van Wolfgang Siegfried Nelki (ARA, ID nr. A.79.069).

een ‘waar rook is, is vuur’-attitude¹⁶⁵. Dat soort desinformatiecampagnes kon voor emigrantendus wel degelijk zware repercussies hebben.

In augustus 1936 formuleerde het IS haar verdedigingsstrategie : “Onze centrale taak voor de komende periode is : opzetten van een actieve verdedigingscampagne tegen de stalinistische bureaucratische bandieten en ontmaskering van de Moskouse leugen- en provocatieprocessen”¹⁶⁶. Alle beschikbare wapens werden in de strijd gegooid tegen de “massieve lastercampagnes”¹⁶⁷ van Mos-

kou : het *Rotbuch*, *Verratene Revolution*, de zogeheten ‘commissie-Dewey’¹⁶⁸, steuncomités en talloze artikels. Contacten waren er met sympathiserende *Exil*-auteurs zoals Kurt Hiller¹⁶⁹ en Richard Lengyel¹⁷⁰. In Antwerpen gaf het Comité van Recht en Waarheid – in de lente van 1937 door Fritz Besser, Léon De Lee en Henri Mandel opgericht – een nieuwsbrief uit om de waarheid over de Moskouse processen aan het licht te brengen. De isolatie van de trotskisten was echter “totaal”¹⁷¹, onder andere omdat heel wat intellectuelen, verleid door de Volksfrontgedachte, met de stalinistische lijn flirtten¹⁷².

165. De Staatsveiligheid controleerde in het geval van Wolfgang Nelki of hij de Brusselse trotskistische milieus frequenteerde, en ging zelfs over tot huiszoekingen. Nelki bleek geenszins een trotskist, maar behoorde tot de ‘Berlijnse oppositie’ binnen de KPD in België, strekking-Münzenberg [Zie verschillende rapporten van de Staatsveiligheid in het dossier van Wolfgang Siegfried Nelki; ARA, ID, nr. A.79.069. Zie ook WOLFGANG NELKI, *The Story of My Family. The German-Jewish Family of Hermann Nelki 1756-1988*, s.d., p. 79-82 (Leo Baeck Institute Archives, ME 205)]. **166.** “Unsere zentrale Aufgabe für die nächste Zeit heisst : Durchführung einer aktiven Abwehrkampagne gegen die stalinistischen bürokratischen Lumpen und Entlarvung des moskauer Lügen- und Provokationsprozesses”...[Internationaal Secretariaat] aan “alle groepen, aan alle kameraden”, 22.8.1936 (AMSAB, ALDL, nr. 11). **167.** “(...) massiven Hetzkampagnen (...)” (JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 127). **168.** De Preliminary Commission of Inquiry into the Charges Made against Leon Trotsky in the Moscow Trials, voorgezeten door de filosoof John Dewey, werd ingesteld in maart 1937 door het American Committee for the Defense of Leon Trotsky. Doel was het organiseren van een tegenproces waarop Trotski de aanklachten kon weerleggen (JOHN DEWEY, BENJAMIN STOLBERG, SUZANNE LA FOLLETTE et al., *The case of Leon Trotsky. Report of Hearings on the charges made against him in the Moscow trials*, New York, 2006; WOLFGANG ALLES, *Zur Politik...*, p. 248). **169.** Kurt Hiller (1885-1972), jurist, publicist en oprichter-voorzitter van de *Gruppe revolutionärer Pazifisten* (JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 282; JEAN-MICHEL PALMIER, *Weimar in Exile...*, p. 108). In de zomer van 1936 ontving de redactie van *Unser Wort* een brief waarin Hiller zijn sympathie betuigde aan Trotski. Hiller schreef : “Macht von meiner Erklärung den Gebrauch, der Euch im Interesse eines überfraktionellen Sozialisten-Anstandes richtig scheint”. De tekst werd doorgestuurd aan de IKD-groepen in ballingschap. Kurt Hiller aan “de Duitse vrienden van Trotski”, s.d. (AMSAB, ALDL, nr. 11). **170.** Richard Lengyel (‘A. Rudolf’, ‘Raoul Laszlo’, 1902-1940), Hongaars communist, journalist en auteur. Woonde in 1938 wellicht een tijdje in Brussel. Lengyel vroeg de IKD’ers om zijn kritische artikels over de stalinistische vervolgingen te publiceren en hem trotskistische literatuur te bezorgen. Fritz Besser vond Lengyel niet helemaal zuiver, omdat hij van zijn antistalinisme “een handeltje” (*ein Geschäft*) leek te maken [(Besser] aan “liebe Freunde” [wellicht Josef Weber en Karl Molle], 1.1.1938 (AMSAB, ALDL, nr. 22); REINHARD MÜLLER, *Herbert Wehner...*, p. 299-300; Briefwisseling tussen Besser en Lengyel (AMSAB, ALDL, nr. 19)]. **171.** JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 127. **172.** Zie hiervoor o.a. EVA SCHANDEVYL, *Tussen revolutie en conformisme. Engagements en netwerken van linkse intellectuelen in België, 1918-1956*, Brussel, ASP, 2012. De episode van de Moskouse processen – die over heel Europa (en Amerika) felle reacties losweekte van zowel rechtse, gematigd linkse, als radicale antistalinistische intellectuelen en politici – wordt in dit werk helaas nauwelijks aangeraakt.

De memoires van Fritz Besser bevatten een veelzeggende anekdote over de houding van de progressieve intelligentsia. In Antwerpen had hij de Nederlandse schrijver Jef Last ontmoet na diens reis door Spanje. Door een gemeenschappelijke vriend – Bessers toenmalige huisgenoot, de auteur Harry Wilde – erop gewezen dat Besser ook een oppositioneel was, vertelde Last over de stalinistische wandaden waarvan hij getuige was geweest. Lasts *Brieven uit Spanje* (1936) rept er echter met geen woord over. "Het was een treurig schouwspel, helaas al te karakteristiek voor de toestand ten tijde van de Moskouse processen en de slappe houding van de linkse intellectuelen : niet onder druk, in Russisch gevangenschap of Spaanse loopgraven, maar als een vrij man in het vrije buitenland schrijft een bekend auteur bewust leugens en bedekt met zijn hele autoriteit de schanddaden van het moorddadige stalinisme!"¹⁷³.

Buiten lastercampagnes zijn er ook sporadische aanwijzingen van verdachte activiteit. Fritz Besser, Beresch Nissenbaum en Max Eisemman trachtten in de Antwerpse haven Russische zeelui te overtuigen om het *Bulletin* van de Sovjetrussische linkse oppositie (uitgegeven door Leo Sedov in Parijs)

naar de USSR te transporteren¹⁷⁴. Uit hun briefwisseling blijkt dat de smokkel de aandacht had getrokken van dubieuze elementen. De IKD-leiding en IS-man Rudolf Klement in het bijzonder reageerden telkens uiterst wantrouwig : Sovjet-provocateurs en Gestapo-spionnen waren immers overal. Vandaag is het buitengewoon moeilijk om de werkelijke dreiging te evalueren, maar Klements paranoia bleek in elk geval terecht. Tussen 1937 en 1941 werden niet minder dan vijf persoonlijke kennissen van Besser en co, militanten van de IKD en/of de Vierde Internationale, slachtoffers van het stalinisme : Rudolf Klement, Hans Freund, Erwin Wolf, Leo Sedov en Bessers jeugdvriend Heinz Epe¹⁷⁵.

Erwin Wolf en Hans Freund werden in 1937 in Spanje gearresteerd en daar of in de USSR doodgeschoten. Heinz Epe werd in een poging om via de USSR de Verenigde Staten te bereiken gearresteerd en in 1942 geëxecuteerd. Zijn vrouw en kind stierven wellicht in de goelag. Leo Sedov, in wiens omgeving al sinds 1935 een Sovjet-agent (Mark Zborowski alias 'Etienne') actief was, stierf in februari 1938 onder verdachte omstandigheden in een ziekenhuis in Parijs.

173. "Es war ein trauriges Schauspiel, leider allzu charakteristisch für die Zustände zur Zeit der Moskauer Prozesse und die charakterlose Haltung der linken Intellektuellen : Nicht unter Druck, in russischer Haft oder spanischen Schützengraben, sondern als freier Mann im freien Ausland spricht ein namhafter Schriftsteller wissentlich die Unwahrheit und deckt mit seiner ganzen Autrität die Schandtaten des mörderischen Stalinismus!" (FRITZ BESSER, *Meine Überlebnisse...*, p. 74-75). **174.** FRITZ BESSER, *Meine Überlebnisse...*, p. 83. Zie ook de briefwisseling in AMSAB, ALDL, nr. 19. **175.** Zie o.a. WOLFGANG ALLES, *Zur Politik...*, p. 247; JAN FOITZIK, *Zwischen den Fronten...*, p. 334; PETER BERENS, *Trotzkisten gegen Hitler...*, p. 198; FRANZ MEYER, RODOLPHE PRAGER, *Flucht aus Deutschland...*, p. III; HERMANN WEBER, "Weisse Flecken" in der Geschichte. *Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberungen und ihre Rehabilitierung*, Frankfurt am Main, ISP-Verlag, 1990, p. 72; Briefwisseling in AMSAB, ALDL, nr. 17 en verschillende artikels in *Der Einzige Weg*, nr. 3 (3.1938) en *La Lutte ouvrière*, 1936-1939.

Politiek verwante figuren en hooggeplaatste stalinistische overlopers (onder anderen Ignaz Reiss¹⁷⁶, Willi Münzenberg¹⁷⁷) ondergingen in die periode vaak hetzelfde lot. Ignaz Reiss ('Ludwig', 1899-1937), was een topfunctionaris van de Sovjetrussische geheime dienst die in juli 1937 met een open brief het stalinisme had aangeklaagd en zich bij de Vierde Internationale had aangesloten. Enkele maanden later werd hij neergekogeld in Lausanne. Willi Münzenberg (1889-1940), veteraan van de communistische beweging, geestelijke vader van het Volksfront, en vooral gekend voor zijn rode propaganda-imperium. Münzenberg, in 1937 uit de KPD gestoten, bleef communist maar werd een felle opposant van het stalinisme. De 'kwestie-Münzenberg' werd afgesloten door zijn in scène gezette 'zelfmoord' (oktober 1940). En Trotski zelf werd in augustus 1940 in Mexico vermoord.

VI. Besluit

Deze bijdrage is in de eerste plaats een schets van één groep politieke emigranten, namelijk de Duitse trotskisten die na 1933 in België neerstreken. Deze *casestudy* ontleent haar originaliteit aan het feit dat ze hoofdzakelijk steunt op uniek bronnenmateriaal gevormd door de emigranten en hun entourage. Het 'archief De Lee' en verschillende egodocumenten stelden ons in staat om tot in detail de harde levensomstandigheden, politieke activiteiten en internationale verbindingen van de *Inter-*

nationale Kommunisten Deutschlands te reconstrueren.

Een *from below* methodologie was noodzakelijk om tot een compleet, genuanceerd beeld van deze groep emigranten te komen. De meerwaarde van een perspectief waarin de trotskistische militanten zelf aan het woord komen, staat in deze context buiten discussie. Een dergelijke benadering laat vooreerst toe om – binnen de grenzen uitgezet door instituties, beleid, macropolitiek enz. – de *agency* van individuen af te bakenen en waar nodig in ere te herstellen. In het geval van de emigranten wordt duidelijk dat ze moeten gezien worden als actieve en bewuste actoren binnen het vreemdelingenbeleid – bijvoorbeeld omwille van hun manipulatie van ambtelijke procedures, of hun weigering om deel te nemen aan de hele administratieve dans. Die aanpak nuanceert in zekere zin ook het nut van door de Staat geproduceerde bronnen voor dit type onderzoek. Nog abstractie makend van de ideologische schema's die ingebed zijn in die archieven, worden heel wat aspecten van het leven in *Exil* eenvoudigweg niet gedetecteerd en/of geregistreerd. Een niet te onderschatten heuristisch obstakel, gezien de semi-clandestiene aard van de politieke emigratie en de schaarste aan primaire bronnen gevormd door militanten zelf.

Met dit artikel wilden we tegelijkertijd ook het beeld van het *Exil* in België in het algemeen vervolledigen en verfijnen. De detailstudie over de trotskistische militanten legde immers

176. De zaak werd met veel belangstelling opgevolgd in *Der Einzige Weg* en *La Lutte ouvrière* [*La Lutte ouvrière* o.a. 13.8., 2 en 9.10.1937; *Der Einzige Weg*, nr. 1 (12.1937)].

177. JEAN-MICHEL PALMIER, *Weimar in Exile...*, p. 313-315; HERMANN WEBER, "Weisse Flecken"..., p. 86.

enkele onderbelichte aspecten van het dagelijkse leven in ballingschap bloot.

De ideologie en praxis van de emigranten, en de synthese ervan in een concrete politieke structuur was bepalend op twee niveaus. De *émigrés* werden door de Belgische staat dubbel gewantrouwd: als vreemdelingen, en als 'subversieven'. Links-revolutionairen kregen te maken met de surveillance en vaak intimidatie van het politieel apparaat. Verschillen in ideologie en tactiek tussen emigrantengroepen onderling speelden daarnaast een grote rol. Emigranten aan de linkerflank van het stalinisme, in het bijzonder de medestanders van Trotski, vreesden zowel Hitler als Stalin. De vervolging van linkse oppositionelen werpt een ander licht (beter: een schaduw) op het stalinistische *Exil* – indertijd een krachtige stichtingsmythe van de DDR.

Het belang van inter- en transnationale netwerken – met de verschillende Internationales (Tweede, Comintern, Vierde, Londens Bureau enz.) op kop – werd in deze bijdrage aangestipt. Gevluchte militanten spraken het netwerk niet enkel aan om uit het *Reich* te ontsnappen of om basisbehoeften te verzekeren. De emigrantenkernen verspreid over Europa fungeerden op hun beurt als knooppunten waarlangs informatie, middelen en mankracht werden verspreid. Het lijkt aannemelijk dat dergelijke netwerken van relatief groter belang waren voor de kleinste *Exil*-groepen.

Het begrip *Existenzkampf* is al even cruciaal. De levensomstandigheden van nagenoeg alle

links-revolutionaire militanten in *Exil* kunnen zonder meer precair worden genoemd. Niettemin manifesteerden zich ook hier reële verschillen, die hun oorzaak vinden in de ideologie, tactiek, politieke invloed, concrete organisatie, financiële draagkracht, ... van de emigranten en hun Belgische sympathisanten.

Het vreemdelingenbeleid van de Staat bepaalde in welke mate gevluchte militanten wettelijk beschermd waren, welke rechten ze konden doen gelden en waar de grenzen lagen van de tolerantie ten aanzien van 'subversieve' stromingen. De gevolgen voor de concrete levensomstandigheden en de politieke activiteit van de emigranten kwamen in dit artikel ruimschoots aan bod.

Als laatste punt benadrukken we de impact van verhoudingen tussen individuen. Persoonlijke spanningen en politiek-tactische meningsverschillen raakten vaak onontwaarbaar met elkaar verweven, een proces dat bij haast alle emigrantengroepen waar te nemen is¹⁷⁸. De potentiële gevolgen zijn des te groter naarmate emigranten meer afhankelijk zijn van de hulp van particulieren of kaders binnen de eigen organisatie.

We hebben in dit artikel aangetoond in welke mate en waarom bovenstaande aspecten van het *Exil* op elkaar inspelen, met elkaar vermengd zijn en elkaar versterken. Hoewel deze *casestudy* betrekking had op een vrij kleine groep uitgeweken militanten, kwam de complexiteit en de transnationale dimensie van het leven in ballingschap duidelijk op de voorgrond. Kunnen we dezelfde processen veralgemenen voor het hele *Exil* in

België? Kregen alle emigrantengroepen te maken met de armoede, sociale isolatie, repressie en bittere politieke conflicten die hier beschreven werden? Wat was de rol van formele en informele netwerken zoals de Internationales, vakorganisaties, grensoverschrijdende politieke stromingen, religieuze gemeenschappen? Om hierop

een antwoord te krijgen, is meer (en ander) onderzoek vereist, waarin zowel (1) kleine ‘subversieve’ emigrantengroepen, (2) de grote linkse *Exil*-partijen (KPD, *Sopade*), (3) militanten van andere politieke families (liberalen, katholieken) en ten slotte (4) de duizenden Joodse vluchtelingen een plaats krijgen.

CERTJAN DESMET (°1987) is master in de Nieuwste Geschiedenis (U Gent) en master in de Archivistiek (VUB). Hij werkt momenteel voor het Algemeen Rijksarchief aan een archiefgids over het Jodendom en de Joodse bevolking in België (19de-20ste eeuw). Hij is gespecialiseerd in archieftheorie, de geschiedenis van radicaal-links en de Duitse emigratie in België (1933-1940). Recente publiceerde hij in het Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, Brood & Rozen en was mede-auteur van Hendrik Patroons & Gertjan Desmet (red.), *Ernest Mandel. Nationaliteit en klassenstrijd in België, Brussel/Amsterdam, 2014.*

-

Lijst van afkortingen

ALDL	Archief Léon De Lee
ARA	Algemeen Rijksarchief
BWP	Belgische Werklieden Partij
IKD	<i>Internationale Kommunisten Deutschlands</i>
IKL	Internationale Kommunistische Liga
IRH	Internationale Rode Hulp
ID	individuele vreemdelingendossiers
IS	Internationaal Secretariaat van de Vierde Internationale
KPB	Kommunistische Partij van België
KPD	<i>Kommunistische Partei Deutschlands</i>
KPÖ	<i>Kommunistische Partei Österreichs</i>
NAS	Nationaal Arbeid Secretariaat
PSR	<i>Parti socialiste révolutionnaire</i> – Revolutionair Socialistische Partij
RABN	Rijksarchief Beveren
RSAP	Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij
USSR	Unie van Socialistische Sovjet Republieken